

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL

A bevezetőt írta
Köpeczi Béla

Szerkesztette és az előszót írta
Fügedi Erik

GONDOLAT • BUDAPEST, 1986

TÜSKÉS GÁBOR-KNAPP ÉVA A SZENT VÉR TISZTELETE MAGYARORSZÁGON

*Karl Kolbnak,
70. születésnapjára*

A KULTUSZ EURÓPAI HÁTTERE

A XIII–XVI. századi Európa vallási életének a szentek egyre szerteágazóbb kultusza mellett egyik jellegzetes vonása a szent vér tisztelete. A kultusz magyarországi részleteinek feltárására számos kísérlet történt, de a jelenségek átfogó bemutatására eddig még nem került sor. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy az elérhető források alapján teljes szélességükben vegyük szemügyre a kultusz magyarországi megnyilvánulásait. A kultuszt közvetítő tényezőknek és a kultuszban részt vevők személyes és társadalmi motivációinak keresése mellett kísérletet teszünk a kultuszformák történeti helyének, kezdeteinek, kifejlődésének és hanyatlásának megrajzolására, s ezen keresztül a kultuszhoz kapcsolódó középkori gondolkodásformák és hitbeli szokások megragadására. A kultusz összetevőinek ez az áttekintése lehetőséget ad ezen kívül egyrészt arra is, hogy ezt a speciális kultuszformát összevessük a középkor más áhítatformáival, másrészt hogy a magyarországi sajátosságokat beágyazzuk az európai kultusztörténet folyamataiba.

A szent vér tiszteletének egyik fontos ösztönzője Európában az a tény, hogy a keresztes hadjáratok során lehetőség nyílik a Krisztus személyéhez közvetlenül kapcsolódó ereklyéknek – így például Krisztus kiömlött vérének – a Szentföldről Európába történő szállítására.¹ A vér összegyűjtőjeként a legendákban Longinus, Arimatheai József és Mária Magdolna fordul elő a leggyakrabban. Az elsőik között elzászi Dietrich, Flandria grófja hozott magával ilyen ereklyét Brüggebe, amikor 1149-ben hazatért a második keresztes hadjáratból. Az addig Jeruzsálemben őrzött ereklyét Dietrich a Szentföldön teljesített szolgálá-

lataiért a jeruzsálemi pátriárka engedélyével III. Balduin jeruzsálemi királytól kapta. Az ereklye Brüggebe érkezése valóságos diadalmenet volt, melynek emlékét azóta is az évente rendkívüli pompával tartott szent vér körmenettel ünneplik.

Ugyancsak a keresztes hadjáratokhoz kapcsolódik az elzászi Pairis-Lützel ereklyéje, amely az 1205-ben keresztes hadjáraton prédikátorként részt vevő pairis-i apát, Márton közvetítésével került oda. Az elzászi Bouillon Gottfried gróftól – aki utóbb az első jeruzsálemi király lett – kapta ajándékba ereklyéjét Boulogne-sur-Mer temploma, amelyet a gróf 1096–1099 között hozott magával az első szentföldi keresztes hadjáratból. Párizs szent vér ereklyéjét más értékes ereklyék társaságában IX. Lajos király kapta II. Balduin bizánci császártól a XIII. században. A Sainte-Chapelle-t Lajos király ezeknek az ereklyéknek építtette. Franciaország legnagyobb szent vér kultushelyén, a normandiai partokon fekvő Fécamp bencés apátságában a XI. század óta a legenda szerint egy Arimatheai József által összegyűjtött és az óceán partjára kivetett szent vér ereklyét részesítenek tiszteletben. Ehhez hasonló legenda fűződik a németországi Weissenau premontrei kolostorában tisztelt szent vér ereklyéhez, amelyet 1238-ban Habsburg Rudolf ajándékozott a kolostornak.

Németország legismertebb szent vér zarándokhelye a középkorban a weingarteni bencés apátság, amely ereklyéjét a monostoralapító sváb IV. Welf gróf és felesége, Judit ajándékaként kapta 1094-ben. Az ereklyét Judit apjától, V. Balduin flandriai gróftól örökölte, aki a legenda szerint a Longinus által elrejtett ereklyét a mantovai Szent András ispotályban csodálatos módon megtaláló Henrik császártól kapta szolgálataiért. A többször elrejtett és megosztott, kalandos sorsú ereklyét Weingartenben 1124-től részesítik folyamatos tiszteletben. A Reichenau szigetén tisztelt szent vér ereklyét a legenda Nagy Károly nevéhez kapcsolja, aki azt III. Leó pápa közvetítésével Azan jeruzsálemi prefektustól kapta.

Francia, német és olasz területről a XII–XIII. századból még számos további szent vér ereklye ismert, amely valamilyen módon mind a Szentföldről származik és Krisztus kiontott vérére emlékeztet. Nagy számuk miatt azonban csakhamar kételkedni kezdtek az ereklyék hi-

telességében. Így például amikor III. Henrik, Anglia királya a jeruzsálemi pátriárkától 1247-ben egy szent vér ereklyét kapott, az ereklyét szállító templomos lovag az ereklyével együtt átnyújtott egy, a jeruzsálemi pátriárka, a szentföldi érsekek, püspökök és apátok pecsétjeivel ellátott hitelesítő iratot is. A király ennek ellenére elrendelte az ereklye megvizsgálását, mire a nemzeti zsinat az ereklye hitelessége mellett döntött. Ugyancsak Krisztus kiontott és összegyűjtött vérére nyúlik vissza a Grál-legenda, amely feldolgozásainak virágkorát a XII–XIV. században éli. A Grál-motívum és a szent vér tisztelete közti kapcsolat inkább közvetett, eszmei jellegű, a legenda magjában azonban mindeképpen erősíti a szent vér tiszteletét.

A keleti egyház képekről alkotott felfogásával magyarázhatók azok az esetek, amikor egy valamilyen okból megsértett kegyképből (szoborból, feszületből) kifolyt vért részesítenek tiszteletben. Ilyen vért hozott magával például Ortlieb bázeli püspök az 1147–1149-es második keresztes hadjáratról Bejrútból, ahol a legenda szerint egy keresztény hívő lakásának elfoglalásakor a hitetlenek egy Nikodémus által faragott keresztet találtak, melyből vér folyt. Hasonló eseményekről tudósítanak a legendák Konstantinápolyból és Szíriából is. Az így keletkezett vérből a XII–XIII. században ugyancsak számos ereklye jutott el Európába (Grossglockner). A megsértett és vérző kegykép (Krisztus-ábrázolás) motívuma a középkor végétől a már helyben keletkezett vérző Mária-kegyképek sorával bővül (Rè, Bingen, Neukirchen bei Heiligenblut). Itt kell megemlítenünk a legenda szerint Krisztus vérral verejtékező arcmását (*vera icon*) hordozó Veronika-kendőnek a szent vérral is kapcsolatban álló tiszteletét. A Veronika-kép önálló tiszteletének kialakulásában Clairvaux-i Bernát Krisztus szenvedésének átélésére indító felszólítása is szerepet játszik: a Rómában őrzött *vera icon* zarándoklatok önálló célpontja lett, ami jelentősen hozzájárult a kultusz szétsugárzásához.

A szent vér kultusz másik jelentős ösztönzője az oltáriszentség iránti érdeklődés növekedése, az a tény, hogy a XII–XIII. században mozgásba jönnek a transzszubsztanciációval kapcsolatos egyházi és laikus elképzelések. Az 1196–1208 között tartott párizsi zsinat például elrendeli a konszekrált ostya felmutatását, hogy a jelenlévő hívek láthassák és

imádhassák. A XIII. század elején szokásba jött, hogy a hívek tömege-
sen kísérik a betegekhez vitt szentséget. Stephan Langton canterbury
érsek az 1222. évi oxfordi zsinat határozatával elrendeli, hogy úrfel-
mutatáskor minden hívő boruljon térdre és összetett kézzel imádkoz-
zon. Fél évszázaddal később X. Gergely pápa ezt a rendelkezést az
egész egyházra kiterjeszti.² 1215-ben a IV. lateráni zsinat részletesen
foglalkozik az átváltoztatás kérdésével, majd a konstanzi zsinat (1415)
a kelyhesekkel szemben hittételként állítja az egész Krisztusnak mind-
két eukarisztikus színben való jelenlétét. A tridenti zsinat az újítókkal
szemben dogmatizálja Krisztus valóságos jelenlétét az oltáriszentség-
ben, a nehézségek azonban a zsinati határozatok ellenére sem oldódtak
meg.³

Az egyházi elképzelések ilyen alakulását az egyszerűbb emberek bi-
zonyára nehezen tudták megérteni és követni. A vallásos köztudat szá-
mára bizonysgot Krisztus eukarisztikus jelenlétére a szemléletes iko-
nográfiai ábrázolások mellett (például eukarisztikus malom, Krisztus
a présben) elsősorban az oltáriszentséggel kapcsolatos természetfölötti
történetek, csodás események jelenthettek. Az egységes egyházi taní-
tás hiánya miatt érzett társadalmi méretű bizonytalanság az oltáriszent-
séggel kapcsolatban az eukarisztikus csodákról szóló legendák kételke-
dés-motívumában ragadható meg. Ennek legnagyobb hatású kifeje-
zője a Gergely pápa miséjében kételkedés hatására megjelenő szenvedő
Krisztus alakja – más változatokban a vérző vagy hússá változó ostya –,
amely az életrajzok, a legenda-, látomás- és mirákulumirodalom, az
ikonográfiai ábrázolások és a Gergely-miséhez kapcsolódó búcsúenge-
délyek révén számos szent vér ereklje keletkezésének vált közvetett
elindítójává. A jelentősebbek közül megemlíjtük az andechsi (1388) és
wilsnacki hármass ostyát. Wilsnack 1383–1552 között a leghíresebb szent
vér zarándokhely volt Európában. 1400 körül a wilsnacki ereklje kultu-
szával kapcsolatban Prágából és Magdeburgból tiltakozó hangok hal-
latszának, de V. Miklós pápa 1453-ban a kegyhelyet elismerő döntést
hoz. A vitában, melyben Husz, Cusanus és mindenekelőtt a magde-
burgi kanonok, Heinrich Tacke (Tocke) mint ellenzők és Matthias
Döring egyetemi tanár mint közbenjáró léptek fel, a wilsnacki klérust
is megvádolták, de a nézeteltérés nem annyira a wilsnacki ereklje,

mint inkább az oltáriszentség értelmezése körül támadt. Mindezek az adatok jól mutatják, hogy a kultusz közvetve az oltáriszentségről alkotott elképzelésekkel kapcsolatban felmerült kétely legyőzését, a hívek megerősítését is szolgálta.

A transzszubsztanciációban való kételkedés mellett gyakran előfordul még a méltatlan szentáldozás, az ostya babonás vagy mágikus célra történő használata és az ostyával történt szándékos tiszteletlenség motívuma, amelyek lényegében mind ugyanebből a gyökérből fakadnak. Ezekben az esetekben a helytelen cselekvés azáltal lesz nyilvánvalóvá, hogy az ostya szemmel látható módon átalakul: hússá változik, vérzik vagy véres lesz. E legendák célja mindig a misében történő átváltoztatás megerősítése, melynek során a kenyér és a bor Krisztus testévé és vérévé változik. A csodás ostyáknak különösen fontos szerepük volt nyugaton a katharok, keleten a bogumilok elleni harcban, akik a szentségek minden formáját kétségbe vonták.

Az ostya hitetlenek által történő megszenteltetésének gyakori előfordulása egybeesik a középkori zsidóüldözések időszakával. 1300–1350 között például egyedül az ostyával kapcsolatos tiszteletlenség révén 28 kegyhely keletkezett.⁴ A kutatás rámutatott arra, hogy a legendaváltozatok sokszor csupán utólag kapcsolják a zsidókhoz az eseményeket, aminek számos esetben a mesterségesen keltett gyűlölet is oka lehetett.⁵

A vérző ostyáról szóló legendák Nyugat-Európában néhány kivételtől eltekintve a XIII. században jelennek meg, virágkorukat a XIV. században élik. Németországban például ekkor száznál több vérző ostya-kultushely van, ebből a legtöbb Dél-Németország területén található. A jelenség érthető módon felkeltette az egyház figyelmét, s amikor például Nikolaus von Kues kardinális pápai legátusként a XV. században Németországba utazott, súlyt helyezett arra, hogy a pápai rendelkezéseknek a szent vér tisztelete terén is érvényt szerezzen. Az egyik ilyen rendelkezés kimondta, hogy minden „csodálatos” ostya mellé egy konszekrált ostyát kell helyezni, amit időnként meg kell újítani. Ezzel az egyház egyrészt biztosítani akarta a konszekrált – tehát a transzszubsztanciáción átment – ostya tiszteletét, másrészt meg akarta akadályozni azt is, hogy az idő pusztításának kitett, jelentéktelenné váló

ostyamaradványok részesüljenek tiszteletben. Az újonnan konszekrált ostyának ez az ismételt elhelyezése a szent vér ereklyék mellé az eukarisztia kultuszát segítette elő, s ezzel a szent vér tisztelete egyúttal a kultusz is szolgálta.

Az eukarisztikus szent vér mirákulum másik típusa, a kiömlött bor vérré változása az 1263-as bolsenai eseményekre nyúlik vissza. Ekkor a legenda szerint mise közben a kehelyből bor került a korporáléra, ami azonnal vérré változott, és a Megváltót ábrázoló *vera icon* formáját vette fel. A legendaváltozatokban a kétely és az elővigyázatlanság motívuma egyaránt szerepel. IV. Orbán pápa megvizsgálja az esetet, majd a korporálét és az ostyát az orvietói dómba szállítják, és díszes ereklyetartóba helyezik. Az első zarándokhullámot az 1350-es szentév hozza Orvietóba, a kultusz azonban majd csak mintegy száz év múlva éri el tetőpontját. A Gergely-mise legendájához hasonlóan a bolsenai mise is számos újabb szent vér kegyhely eredetlegendájának lett a kiindulópontja. Ezzel a bolsenai mise az oltáriszentség tiszteletének új hullámát vezette be: a kultusz, amely a Gergely-misével már korábban megkezdődött és jórészt még az ostyára összpontosult, most fokozatosan a szent vér tiszteletévé alakul át, melyben a *vera icon* kultusza is szerepet játszik. A bolsenai misével időben egybeesik úrnapja ünnepének bevezetése, de a kutatás ma sincs egy véleményen arról, hogy a közvetlen indítékot az ünnep bevezetésére a teológiai meggondolások mellett mi szolgáltatta.

A bolsenai mise legendájának analógiájára keletkezett szent vér kegyhelyek között a legjelentősebb a németországi Walldürn (1330), ahol az ereklyéből átalakult kegyképtípus megszületésének lehetünk tanúi.⁶ Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a kultusz tárgyának fokozatos átalakulása: az ereklyék mellett a XV. század végén széles körben megjelenik a vérző Krisztus realisztikus képzőművészeti ábrázolása (fájdalmas Krisztus, megostorozott Krisztus, vérző Isten báránya), amely végső soron a Gergely-misében megjelent vérző Megváltó alakjára megy vissza, s kultusza igazi virágkorát a barokkban fogja elérni.

A szent vér kultusz motivációi között kell megemlítenünk azt is, hogy a XII–XIII. században – nem utolsósorban éppen a keresztes hadjáratok következtében – elképzelhetetlen mennyiségű ereklye volt már

Európában. Ezzel párhuzamosan a hamis ereklyék száma is egyre nőtt, ami nem volt titok a szélesebb néprétegek előtt sem, s fokozatosan megingatta a már meglévő ereklyék csodatévő erejébe vetett hitüket. Mivel a középkori elképzelés szerint az ereklyék csodatévő ereje éppen eredetiségükben van, s csak a hamisítatlan ereklyéktől lehetett csodát remélni, a régi ereklyék veszíteni kezdtek vonzerejükből, s újaknak adták át a helyüket.⁷ A szentek ereklyéi mellett speciálisnak számító eukarisztikus eredetű szent vér ereklyék hitelességéhez már csak azért sem férhetett kétség, mivel ezek a keresztény hit lényegével álltak összefüggésben, s valamiképpen közvetlenül isteni eredetűnek tartották őket. Újdonságuk mellett ez vonzerejük egyik fő tényezője. Kezdetben az egyházi megítélés valóban egyöntetűen pozitívnak látszik velük kapcsolatban, később azonban – mint az említett példák tanúsítják – itt is előfordul a tiltás a csalás lehetősége miatt.

Érdemes megemlíteni az európai szent vér tisztelet néhány további megnyilvánulásformáját is, amely ugyancsak jelentős szerepet játszott a kultusz terjedésében. Clairvaux-i Bernáttól több olyan prédikációt ismerünk, amelyben Krisztus kiontott vére ismétlődő motívumként tűnik föl. Aquinói Tamást és Bonaventurát föltehetően a bolsenai csoda indította a szent vér tiszteletére. A kutatás feltételezi, hogy Aquinói himnusza Krisztus testéről, melyben az „édes pelikán” egyetlen csepp vérével az egész világot megválthatja és megszentelheti, nem csupán számos misztikust inspirált, hanem Wolfram von Eschenbach *Parsifal*jára is hatott. A domonkos rend szentje, Sienai Katalin – aki egyébként Nagy Lajos királlyal is váltott levelet,⁸ s legendája az *Érdy-és az Érsekújvári-kódex*ben is előfordul⁹ – a különböző országok fejedelmeihez intézett leveleit ezekkel a szavakkal kezdte: „Én, Katalin, az ő drágalátos vérében írok nektek.” Katalin *Dialogusa*iban is többször hosszan ír Krisztus szent vérééről.¹⁰ A Magyarországon is megfordult Kapisztránói János ugyancsak buzgó terjesztője volt a szent vér tiszteletének.

A KULTUSZÁRAMLAT MAGYARORSZÁGI KEZDETEI

A kultuszáramlat magyarországi kialakulásában a legfontosabb szerepet a kultusz tárgyát alkotó szent vér ereklyék játszották. Összesen tíz ilyen ereklyéről van tudomásunk, amelyek megjelenésük, a hozzájuk fűződő legendák és az egymásnak sokszor ellentmondó legendaváltozatok alapján az Európa-szerte található ereklyékhez hasonlóan többféle típusba sorolhatók. A nem eukarisztikus eredetű ereklyék csoportját egyedül a garamszentbenedeki képviseli, amely egy 1551-ből származó oklevél egykorú jegyzete szerint Veronika kendőjének egy darabja.¹¹ A korábbi források nem nevezik meg pontosan az ereklye formáját, csupán általában Krisztus vérének említik.¹² Az ereklyetartó 1510-ben keletkezett ábrázolásán világosan látható, hogy a tartóban nem ostya, hanem egy szövetdarab van.¹³ A legendafejlődés további szakaszát tükrözi egy 1750-ből származó leírás. Eszerint az ereklye szövetdarab abból a vászonból, amellyel a megfeszített Krisztust levették a keresztről. A forrás egyúttal tévesnek ítéli azt a föltehetően szélesebb körben is ismert korábbi magyarázatot, hogy az ereklye Veronika kendőjének része.¹⁴

Az ereklyék eukarisztikus eredetű csoportja két típusra oszlik.¹⁵ Az egyik típus a vérző (hússá és/vagy vérré változott) ostya, amely a Gergely-mise és az ennek nyomán kialakult kultuszformák hatását tükrözi: ide tartoznak a kassai, bátai, győri, Győr egyházmegyei, vasvári és szegedi ereklyék. A kassai ereklyéről először Laskai Ozsvát az oltáriszentségről szóló nagycsütörtöki beszédében említi, hogy az ostya, vércseppekkel.¹⁶ Az ereklyetartó 1518 körül keletkezett ábrázolásán ugyancsak jól felismerhetők a monstranciába helyezett ostyán a vércseppek.¹⁷ A bátai ereklye az őrzési hely részére IV. Jenő pápa által 1434. január 21-én adományozott búcsúengedély szerint Krisztus oltáriszentségből kiszivárgott vére.¹⁸ A Kapisztránói János sírjánál történt csodás gyógyulásokat tartalmazó *Vatikáni kódex* egyik 1461-es bejegyzése szerint Bátán Krisztus véres testét mutatják a népnek.¹⁹ A következő említés a bátai ereklyéről Petrus Ransanus domonkos püspöktől származik, aki 1475–1478 között volt a nápolyi király követe Mátyás

királynál, s ez idő alatt értesülhetett az ereklyéről. Mint írja, itt a szent ostyában vér látható Krisztus testének valamely részecskéjével.²⁰ Laskai Ozsvát 1507-es említése szerint a bátai ereklye ostya, vércseppekkel.²¹ A győri ereklye a győri egyháznak IV. Jenő pápa által 1434. január 21-én adományozott búcsúengedélyben az eukarisztia szentségéből kiömlött csodálatos vérként szerepel.²² A Mohácsi Dénes pécsi kanonoknak tulajdonított, föltehetően 1443–1470 között keletkezett *Sermones Dominicales* egyik prédikációja szerint a győri ereklye ostya, mely fele részben hússá változott.²³ Paulus Wann passauai kanonok (1477-ig tanár a bécsi egyetemen, meghalt 1489-ben) az oltáriszentségről szóló beszédében a győri ereklyét egy 1181-ben, II. Fülöp francia király idejében keletkezett szent vér ereklyéhez hasonlítja, s azt mondja róla, hogy az ostya egyik része hússá változott, a másik része pedig ostya maradt.²⁴ A Győr egyházmegyei ereklye formájáról II. Pál pápa 1470. június 23-án kelt okleveléből értesülünk, amely szerint az ostyán kilenc vércsepp volt látható.²⁵ A vasvári ereklyét a vasvári domonkosok templomának 1500. június 27-én VI. Sándor pápa által adott búcsúengedély vérral hintett ostyának mondja.²⁶ A szegedi ereklyéről a kassai és a bátai ereklyéhez hasonlóan Laskai Ozsvát már idézett beszédében azt mondja, hogy az ostya, vércseppekkel.²⁷

Az eukarisztikus ereklyék másik típusát, a bornak a bolsenai csoda analógiájára történő vérré változását csupán egyetlen ereklye képviseli: a ludbregi. X. Leó pápa 1512-ben kiadott búcsúengedélyéből megtudjuk, hogy a mise közben átváltoztatott bor a kehelyben a vér színét vette fel, s hogy azt továbbra is ebben a kehelyben őrizték.²⁸ Kerchlich Boldizsár zágrábi kanonok a XVIII. század közepén az akkor már ampullában őrzött ereklyéről – nyilván a korábbi hagyományra utalva – megjegyzi, hogy a vér valamikor folyékony állapotban volt.²⁹

Két ereklyéről a rendelkezésre álló források alapján nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, hogy milyen típusú ereklyék. Az esztergomi ereklyét egyetlen forrás nevezi meg minden részletezés nélkül: az esztergomi káptalanról 1397-ben fölvetett *canonica visitatio*-ban az ereklye Krisztus vére néven szerepel.³⁰ A pécsi ereklyét Joachim Torrianinak, a domonkos rend magister generálisának 1491-ben kiadott rendelkezése csodás vérként említi.³¹

Az ereklyék keletkezési helyének, illetve a későbbi őrzési helyre kerülés körülményeinek vizsgálata a kultusz motivációira szolgál felvilágosítással. Részletesebb adataink öt ereklyéről vannak, a másik öt ereklyénél csak feltevésekre vagyunk utalva. A későbbi kultushelyen létrejött ereklyék közül részletesen ismerjük a ludbregi keletkezését. Az 1512-ben kiadott pápai búcsúengedély szerint akkor mintegy száz éve a következő eset történt. Amikor egy pap misézett, s elkészítette az eukarisztia szentségét – az ostyát szokás szerint három részre osztotta, és abból egy részt a kehelybe merített, a maradék két részt pedig kezébe vette, s a harmadik részt a kehelyben lévő folyadékkal együtt megszentelte –, kételkedni kezdett abban, hogy a kehelyben vajon Krisztus valódi teste és valódi vére van-e, s hogy létezik-e ennek a szentségnek az ereje? Erre a folyadék azonnal a vér színét vette fel. S mivel a pap megijedt, egy darabig eltitkolta a dolgot. De Isten – folytatja az oklevél – nem akarta, hogy ilyen nevezetes csoda sokáig rejtve maradjon. Az említett pap élete végére jutván erről a dologról nyilvános vallomást tett, a kelyhet a folyadékkal az egyházmegye Ludbreg mezővárosának Szentháromság-plébániatemplomában helyezte el, s állandó őrzését meghagyta. Kerchelich barokk kori leírása néhány további adattal egészíti ki a pápai oklevél szövegét. Eszerint a csoda Eberhard zág-rábi püspök (1409–1420) idejében történt, s a pap egy edényben a ludbregi templom falának egy üregében rejtette el a vérré változott bort.³²

Ugyancsak a kételkedés motívumával találkozunk a győri és a Győr egyházmegyei ereklyék esetében. Mohácsi Dénes szerint a győri ereklye úgy keletkezett, hogy amikor egy pap az átváltoztatás közben kételkedni kezdett Krisztus valóságos jelenlétében, az ostya azonnal félig hússá változott.³³ A Győr egyházmegyei ereklyével kapcsolatban kiadott 1470-es pápai oklevél elmondja, hogy amikor az egyik, a győri egyházmegyéhez tartozó pap plébániatemplomában vasárnap misézett, Krisztus testének átváltoztatása után és a kehelyben lévő bor konsekrálása előtt – rövid és áhítatos könyörgését alázatos szóval mondta, s szemét a megszentelt és maga előtt az oltár fölött tartott ostyára fordította – kételkedni kezdett. Ekkor kilenc vércseppet pillantott meg az ostyán, ami miatt megrémült, s a bor megszentelése nélkül megszakította a misét. A néphez fordult, megmutatta nekik a vérrel hintett os-

tyát, s ezt mindazok megtekinthették, akik látni akarták. Ezután a pap azonnal nagy hittel és tisztelettel az oltár további szolgálatára sietett, és áhítattal folytatta azt. Eközben a hívek közül sokan saját áhítatuktól megragadva megkívánták az eukarisztia szentségét. A pap a mise befejezése után a véres ostyát a korporáléba takarta, s a templom szentélyében tisztelettel és becsülettel elhelyezte.³⁴

Két ereklyéről biztosan állíthatjuk, hogy az nem a későbbi kultusz-helyen keletkezett, hanem máshonnan került oda. Az esztergomi ereklye idegen eredetére utal az ereklye ünnepének az esztergomi egyházmegye liturgikus könyveiben többször előforduló – az ereklye megérkezésére utaló – megnevezése: *adventus sanguinis Christi*.³⁵ A garamszentbenedeki ereklyének Garamszentbenedekre kerüléséről egykorú forrás nem áll rendelkezésünkre. Bombardus *Topographia M. Regni Hungariae* című, 1750-ben megjelent munkájában forrásmegjelölés nélkül azt írja, hogy az ereklyét Mátyás király adományozta a bencés szerzeteseknek. A Bombardust idéző 1858-ban megjelent *Monasteriologia Regni Hungariae*... I. kötete ehhez azt is hozzáteszi, hogy vélekedés szerint az ereklyét II. Pál pápa adományozta Mátyásnak.³⁶

Források hiányában nem sokat tudunk mondani a kassai, bátai, pécsi, vasvári és szegedi ereklyék keletkezési helyéről. A kassai ereklyével kapcsolatban az 1402-es és 1494-es pápai búcsúengedélyekben csupán a „feltaláltatott”, „megtalálták” kifejezések fordulnak elő.³⁷ Az 1434-es bátai búcsúengedély mindössze annyit mond az ereklyéről, hogy azt a bátai bencés szerzetesek Szent Mihály templomában őrzik.³⁸ A bátai ereklye helyi keletkezésére utal a Báthory András kíséretében Nándorfehérvárra siető Szerémi György 1521-ből származó megjegyzése, amely szerint Krisztus vére Bátán „jelent meg”.³⁹ A pécsi, a vasvári és a szegedi ereklyék keletkezési helyét homály fedi, mivel a források csak annyit árulnak el róluk, hogy ott (az őrzési helyen) találhatók.

A szent vér ereklyék keletkezési idejének, illetve az őrzési helyre kerülés időpontjának megállapítása a kultuszáramlat kezdeteinek és kialakulásának meghatározásában ad segítséget. Legkorábban az esztergomi ereklyével találkozunk, melynek ünnepét először az 1341 körül keletkezett *Pozsonyi Missale* tartalmazza.⁴⁰ A kassai ereklyét először IX. Bonifác pápa 1402. március 1-én kiadott búcsúengedélye említi, mint

amelyet már „régí idők óta” tisztelnek.⁴¹ A bátai ereklyére vonatkozó első adatot Thuróczi János *Magyar krónikájában* olvashatjuk. Eszerint Garai János bán 1415-ben fogságából kiszabadulván bilincseit a bátai monostorban őrzött szent vér ereklye dicsőségére ajánlotta fel,⁴² a kultusz keletkezését tehát legkésőbb a XIV–XV. század fordulójára tehetjük. A ludbregi ereklye keletkezéséhez némi támpontot az egyik barokk kori forrásnak az a megjegyzése nyújt, amely szerint a csoda Eberhard zágrábi püspök idejében történt. Eberhard 1409–1420 között volt zágrábi püspök, s ez megközelítő pontossággal mutatja a kultusz kezdetét.⁴³ A győri ereklyére vonatkozó legkorábbi adatot Zsigmond király 1433-ban IV. Jenő pápához intézett búcsúengedélyt kérő levele tartalmazza.⁴⁴

A garamszentbenedeki ereklye ajándékozási idejének meghatározására már az eddigi kutatás is több kísérletet tett. A monostor történetét feldolgozó Knauz Nándor a monostortemplom 1483-as felszentelésével, a szent vér tiszteletére felszentelt haranggal hozza kapcsolatba az ereklyét: véleménye szerint lehetséges, hogy Mátyás király a felszentelési ünnepség fényének emelésére, illetve emlékére ajándékozta azt a szerzeteseknek.⁴⁵ Az időpont helyességét a későbbi kutatások szerint alátámasztani látszik az a körülmény, hogy az ereklye számára kialakított kápolnát csak néhány évvel később, 1489-ben szentelik fel.⁴⁶ Ha tehát helyesnek bizonyulna a feltevés, hogy az ereklyét Mátyás II. Pál pápától kapta, s hogy azt legkésőbb 1483-ban már a szerzeteseknek adta, akkor az ereklyének valamikor 1464–1483 között kellett volna Garamszentbenedekre kerülnie. Valószínűbb azonban, hogy – mivel a pápai és a királyi adományozás tényét egyelőre semmi nem bizonyítja – az értékes műtárgyak eredetének kiemelkedő személyhez kapcsolása a garamszentbenedeki ereklye (illetve ereklyetartó) esetében is általánosan elterjedt vándormotívum, toposz.

A Győr egyházmegyei ereklye keletkezési idejére II. Pál pápa 1470-ben kelt okleveléből következtethetünk. Ebből megtudjuk, hogy az ereklyét mindjárt a keletkezés után elrabolták, s ezért a pápa elrendeli az eset kivizsgálását.⁴⁷ Ez arra utal, hogy az ereklye nem sokkal 1470 előtt keletkezett. A pécsi ereklye keletkezési idejére közvetve az 1491-ben kelt Torriani-féle rendelkezés utal, amely sürgeti az ereklye végleg-

ges őrzési helyéül szolgáló kápolna építésének elkezdését.⁴⁸ Ebből arra gondolhatunk, hogy az ereklye nem lehetett nagyon régóta a pécsi domonkosok templomában. A vasvári ereklyének mindenképpen jóval 1500 előtt kellett keletkeznie, mivel az 1500-ban kiadott pápai búcsúengedély szerint ekkor már jelentős tiszteletnek örvend.⁴⁹ Még ennyit sem tudunk mondani a szegedi szent vér ereklye keletkezési idejéről, mivel az egyetlen, 1507-ből származó rá vonatkozó adat a pusztai említésen kívül semmiféle további részletet nem tartalmaz.⁵⁰

Ezek az adatok azt mutatják, hogy az ereklyék keletkezése, illetve kultushelyre kerülése két XIV. századi ereklye kivételével a XV. századra tehető. A nyolc XV. századi ereklyéből három a század első felében, öt pedig valamikor a század második felében jöhetett létre, illetve juthatott őrzési helyére. Mindez arra enged következtetni, hogy a kultuszáramlat Magyarországon a XIV. századi kezdetek után a XV. században volt a legjelentősebb, fénykora a XV. század második felére esett.

A kultusz kialakulását alapvetően befolyásolta, hogy hol, milyen körülmények között őrizték az ereklyét. Négy esetben biztosan szerzetesi templom, öt esetben világi plébániatemplom vagy püspöki székesegyház szolgált az ereklyék őrzési helyéül, egy esetben csupán feltevésekre vagyunk utalva a kérdésben. A bátai ereklyét a pécsi egyházmegyéhez tartozó bátai bencés apátság már a XV. század első felében elpusztult, egyhajós Szent Mihály-templomában őrizték.⁵¹ A források pontosabb meghatározást nem tesznek lehetővé, s a helyszínen 1937-ben végzett régészeti feltárások eredményei sem adnak alkalmat az őrzési hely pontosabb rögzítésére.⁵² Garamszentbenedeken az ereklye először a bencés rend monostortemplomába kerülhetett, majd nem sokkal ezután külön kápolnát alakítanak ki az ereklyének. Ez a gótikus kápolna a templom déli hajójának szentélyéből nyílik, ahonnan néhány lépcső vezet fel hozzá. A kápolnába nemcsak a templomból lehetett bemenni, hanem az apátsági lakosztály kápolnájából is, amellyel ajtó kötötte össze.⁵³ Az 1489. március 26-án Gergely nyitrai püspök által felszentelt kápolna titulusairól az oltárereklyék (Prokop és Rupert apát, Kunigunda szűz és Vencel vértanú) mellett a Knauz Nándor által a múlt század végén megtalált 15 cm hosszú és 4 cm széles feliratos hár-

tyaszalag tájékoztat. Eszerint a kápolnát a Szentháromság, Krisztus teste, Szűz Mária, Péter apostol, János evangélista, Flórián, Sebestyén és Fábián vértanúk, Keresztelő János, Katalin, Dorottya, Ágnes, Lucia és Skolasztika szüzek, Erzsébet, Magdolna, Anna és Ilona özvegyek, valamint Afra vértanú tiszteletére szentelték fel.⁵⁴ A kápolnán belül az ereklyét föltehetően már ekkor az oltár fölötti falba vágott fülkében őrizték, amire az első biztos adat 1615-ből származik.⁵⁵

A két Benedek-rendi monostor mellett két domonkos kolostorban volt szent vér ereklye. Pécsen az ereklyét először a domonkos kolostor templomának szentélyében őrzik. Innen egy idő után átkerülhetett a számára emelt új kápolnába, melynek építését az 1491-es generálisi rendelkezés alapján minden valószínűség szerint még ugyanebben az évben megkezdik.⁵⁶ A vasvári ereklyéről tudjuk, hogy az 1500-ban a vasvári obszerváns domonkosok Szent Kereszt-templomában van.⁵⁷ A templomon belüli őrzési helyre enged következtetni az a XVII. századi adat, amely szerint a templomban Szent Vér oltár van.⁵⁸ Nem lehetetlen, hogy ez az oltártitulus az ereklye egykori helyének emlékét jelöli. Itt kell megemlítenünk a szegedi ereklyét, mivel ezt a korábbi kutatás ugyancsak szerzetesi templomban föltételezte. Az ereklyét egyetlen korabeli említése Szeged városában lévőnek mondja.⁵⁹ Bálint Sándor szerint az ereklyét valószínűleg a szegedi mariánus ferencesek kolostorának Szent Erzsébet-templomában őrizhették.⁶⁰ Laskai helymegjelölése azonban – „in civitate zeghediensi” – némi kétséget támaszt az ereklye szerzetesi őrzésével kapcsolatban, mivel az ugyanott említett bátai és kassai ereklyét „in abbazia Bathe”, illetve „in civitate Cassoviensi” megjelölésekkel illeti. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy – mivel a szegedi premontrei apácák 1511-ben Somlóvásárhelyre került csoportjának föltehetően szegedi eredetű kézírata alapján készült *Lányi-kódex* liturgikus rangban karácsony ünnepéhez hasonlított úrnapiját más néven szent vér napnak is mondja, s a nap liturgikus rendjét aprólékosan leírja – az ereklyét a szegedi premontrei apácák Szentlélekről nevezett kolostortemplomában őrizték.⁶¹

A világi egyházak ereklyéi közül elsőként említjük az esztergomit. Ezt egy 1397-es adat szerint a Szent Adalbert-székesegyház sekrestyéjében őrizték, ahonnan ünnepén kivitték és oltárra tették.⁶² Kassán az

ereklye a Szent Erzsébet-székesegyházban volt; közelebbi őrzési helyének meghatározását az oltárok ismerete sem teszi lehetővé.⁶³ A ludbregi ereklyét a középkorban a város Szentháromság-plébániatemplomában,⁶⁴ a győrit egy közelebbről meg nem határozható helyen a győri székesegyházban őrizték.⁶⁵ A Győr egyházmegyei ereklyével kapcsolatban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az egyházmegye melyik templomáról van szó. A források az egyházmegye valamely plébániatemplomáról szólnak, ahol az ereklyét a szentélyben tartották.⁶⁶

A KULTUSZ KITELJESEDÉSE

A kultusz terjedésében döntő szerepet játszó egyházi megnyilvánulások közül elsőként a liturgikus tisztelet formáit emeljük ki. Az 1341 körül keletkezett *Pozsonyi Missale* írja, hogy az esztergomi szent vér ereklye megérkezésének ünnepe (*adventus sanguinis Christi*) augusztus 8.⁶⁷ Az 1397-es vizitáció szerint az alőrkanonok egyik feladata az, hogy ezen a napon az ereklyét a sekrestyéből ünnepélyesen kihozza és oltárra helyezze.⁶⁸ Az 1480–1558 között kiadott esztergomi breviáriumok vonatkozó rubrikája szerint ezen a napon a Szent Kereszt-oltárnál nagymisét énekelnek a szent keresztről.⁶⁹ Garamszentbenedeken az ereklye legnagyobb ünnepe pünkösdkor volt. Ekkor naponta egy énekes és két olvasott misét celebrálnak, s ugyanekkor az ebédttől számított harmadik vagy negyedik órában a vécsernyét is ünnepélyes módon, orgonakísérettel mondják.⁷⁰ Szegeden a szent vér ünnepe a *Lányi-kódex* alapján úrnapja lehetett, amelyet három napig ünnepeltek és oktávját is megtartották. Ezeken a napokon a premontrei apácák ünnepi misén vettek részt, és a órákat is a szokottnál ünnepélyesebb módon, szentbeszéddel és himnuszok éneklésével tartottak.⁷¹ Bátán, Szegedhez hasonlóan, a szent vért úrnapján ünnepelték, amikor a jelenlévőknek fölmutatták az ereklyét.⁷² Ugyanerről értesülünk a győri ereklyével kapcsolatban, amelyet úrnapján más ereklyékkel együtt felmutatnak a látogatóknak.⁷³

A szent vér kultuszát tanúsítják az ereklyékhez kapcsolódó patrocíniumok. II. Lajos király egy 1521-ben kiadott okleveléből arról szer-

zünk tudomást, hogy a bátai apátság Szent Mihály arkangyal mellett Krisztus legszentségesebb teste tiszteletére van szentelve.⁷⁴ Ennek a korábban említetlen mellécpatronátusnak a megjelenése a szent vér növekvő bátai tiszteletével állhat összefüggésben. A győri székesegyházhoz kapcsolódóan – ahol a győri szent vér ereklyét őrizték – 1566-ban feltűnik Krisztus vére oltárának javadalma. Ezzel az oltárral korábban a győri Szent István vértanúról elnevezett plébániatemplomban találkoztunk.⁷⁵ A javadalom minden valószínűség szerint a Szent István-templomnak a XVI. század második harmadában bekövetkezett pusztulása után került át a székesegyházba.⁷⁶ A források magát a javadalmat is „szentvér szőlő”-ként említik.⁷⁷ Garamszentbenedeken 1483-ban egy harangot szenteltek „a mi urunk Jézus Krisztus legszentségesebb vérének tiszteletére”. A harang felirata a patrocíniumon kívül egy rövid fohászkodást is tartalmaz, amely a haláluk óráján lévők nevében kér segítséget.⁷⁸ Ugyanitt az ereklye őrzési helyéül szolgáló kápolna titulusai között 1489-ben a *Corpus Christi* is szerepel.⁷⁹ A kápolnát 1651-től kezdve a források *Capella sanguinis Christi* néven említik, oltárát pedig már 1615-től *ara Corporis Christine* nevezik.⁸⁰

Az ereklyék kultuszának legnagyobb hatású egyházi ösztönzői minden kétséget kizáróan az ereklyék őrzési helyéül szolgáló templomoknak adományozott pápai búcsúengedélyek voltak. Ilyen búcsúengedélyről öt ereklye esetében van tudomásunk. A kassai Szent Erzsébet-székesegyháznak IX. Bonifác pápa által 1402. március 1-én adományozott búcsúengedély Fülöp és Jakab apostolok ünnepére és az ezt követő három napra szól évenként mindazoknak, akik a templomot meglátogatják és adományokban részesítik. A pápa itt ugyanazokat a búcsúkat engedélyezi, amelyeket a velencei Szent Márk-templom látogatói Jézus mennybemenetele ünnepén, valamint az Assisiben lévő, Porciunkula és Szűz Mária tiszteletére szentelt (másként az Angyalokról nevezett) templom látogatói évenként vagy máskor bármiképp nyernek. Az oklevél a templom igazgatójának és az általa kiválasztott tizenkét papnak engedélyt ad arra, hogy a jelzett időben a hívek gyónását meghallgassa, és a szükséges feloldozást a pápának fenntartott esetek kivételével mindenkinek megadja.⁸¹ 1494-ben a kassai bírák, esküdtek, az összes hívek és Beatrix, Magyarország és Csehország királynéja

újabb búcsúengedélyért fordultak VI. Sándor pápához. Az 1494. augusztus 30-án kelt búcsúengedély a következő év Mária mennybe-menetelének ünnepére az előbbi feltételek mellett teljes búcsú elnyerését ígéri.⁸²

A bátai ereklyéhez ugyancsak több búcsú kiváltság kapcsolódik. Zsigmond király 1433-ban IV. Jenő pápától több más templom mellett a bátai bencés templom részére is búcsúengedélyt kért.⁸³ Az 1434. január 21-én kelt adományozó oklevél úrnapijára évente tíz évi és ugyanennyiszor negyven napi búcsút engedélyez mindazoknak, akik ezen a napon a bátai templomot meglátogatják, és az ereklyék felmutatásakor jelen vannak.⁸⁴ 1479-ben IV. Sixtus pápa legátust küld Magyarországra és Lengyelországba, akinek felhatalmazást ad arra, hogy a török ellen keresztes hadjáratot hirdessen, és azoknak, akik ebben részt vesznek vagy erre a célra a kijelölt helyeken adakoznak, teljes búcsút adományozhat.⁸⁵ Az úgynevezett keresztesbúcsú elnyerésére kijelölt helyek között szerepelt a bátai bencés templom is, amint ezt két fönmaradt búcsúlevelél tanúsítja.⁸⁶ Húsz évvel később, 1500-ban VI. Sándor pápa az egész egyháza kiterjedő jubileumi búcsút engedélyez mindazoknak, akik részt vesznek a török elleni hadjáratban, illetve ha maguk nem mehetnek, legalább fél évre mást küldenek maguk helyett, vagy pedig egy római zarándoklat költségeinek (útiköltség Rómaig és 15 napi ott-tartózkodás) negyed részét felajánlják a török elleni harc céljára. A Magyarországra és Lengyelországba érkezett pápai nuncius megbízottakat nevezett vagy küldött ki a kijelölt helyekre, hogy kiállítsák a búcsúleveleket és összegyűjtsék az adományokat.⁸⁷ Ezt a jubileumi búcsút többek között Bátán is el lehetett nyerni, amelyről Vince bátai apát 1500-ban kelt búcsúlevele tanúskodik.⁸⁸

A győri székesegyház részére, Bátához hasonlóan, Zsigmond király kért 1433-ban búcsúengedélyt IV. Jenő pápától, az ott őrzött szent vér ereklyére hivatkozva.⁸⁹ Az 1434. január 21-én kelt engedélyről csak annyit tudunk, hogy az úrnapijára szólt.⁹⁰ A vasvári domonkos templom részére 1500. június 27-én VI. Sándor pápa adott ki búcsúengedélyt. A búcsú elnyerésének feltételei itt a bűnök megbánása, meggyónása, a templom javára történő adakozás, valamint a templom meglátogatása úrnapiján, Szent Domonkos, Szent Kereszt felmagasz-

talása vagy mindenszentek ünnepén az első vecsernyétől a másodikig terjedő időben. A pápa az említett feltételek teljesítése fejében tizenöt évi és ugyanannyiszor negyven napi búcsút engedélyez.⁹¹

A ludbregi Szentháromság-plébániatemplomnak az ott őrzött szent vér ereklyére hivatkozva Szécsi Tamás, Vas megyei főispán kért II. Gyula pápától búcsúengedélyt. Mivel azonban a pápa időközben meghalt, a búcsúengedélyt utódja, X. Leó pápa állította ki 1512-ben. Ebből megtudjuk, hogy Szécsi Tamás a zágrábi egyházmegyében lévő Zethgenut nevű falu birtokosa is volt, s így föltehetően közelebbi kapcsolat fűzte a ludbregi ereklyéhez. II. Gyula pápa még életében elrendelte az ereklye hitelességének kivizsgálását, s a zágrábi egyházmegyében tartózkodó, de az akkori zágrábi egyházmegyéhez nem tartozó két, egyelőre azonosíthatatlan kolostor apátját küldte ki a vizsgálat lefolytatására. A vizsgálat eredményét az apátok pecsétjükkel megerősítve elküldték II. Gyula pápának, aki elhatározta a búcsúengedély megadását. A II. Gyula által elrendelt, de majd csak X. Leó pápa által megerősített és érvényesített búcsúengedély úrnapijára, Mária születése és Tamás apostol ünnepére szól azoknak a mindkét nembeli híveknek, akik az első vesperástól napnyugtáig évente egyszer felkeresik a templomot és ott adakoznak. A búcsúengedély szövege szerint ahányszor ezt a zárándokok megteszik, mindannyiszor megszabadulnak a rájuk kiszabott purgatóriumbeli büntetés harmadrésztől.⁹²

A kultusz egyházi megnyilvánulásai között kell megemlítenünk a szent vér ereklyékkel kapcsolatos különféle építkezéseket. Ezek az építkezések történhettek egyrészt kifejezetten a szent vér tiszteletére, amikor azért építenek, hogy méltóbb körülmények között tudják elhelyezni az ereklyét. Az építkezések és az ereklyék kapcsolatának másik formája az, amikor a kegytemplomnak szóló búcsúengedélyek adományozása azzal a céllal történik, hogy az ereklye jelenléte, a kultusz várható fellendülése segítse az építkezést. Föltehetően az első lehetőséggel állunk szemben Garamszentbenedeken, ahol az ereklye őrzési helyül szolgáló kápolna építése néhány évvel magának a templomnak a felszentelése után történt.⁹³ Ugyanerre kell gondolnunk a pécsi ereklyével kapcsolatban: a domonkos generálisi rendelkezés az ereklye végleges őrzési helyül szolgáló kápolna felépítésére ad utasítást.⁹⁴

A művészettörténeti kutatás feltételezése szerint az 1519–1521 között Siklóson őrzött bátai ereklyével hozható kapcsolatba a siklósi várkápolna nagyméretű reneszánsz ablakkeretének keletkezése és az esetleg ezzel összefüggő átalakítások a kápolnában.⁹⁵

A szent vér ereklyének az építkezést előmozdító szerepére kell gondolnunk a kassai ereklyével kapcsolatban. A leégett, majd felépített, de még befejezetlen kassai székesegyháznak szóló 1402-es pápai búcsúengedély szövege kifejezetten említi a szent vér ereklye jelenlétét és kultuszát, s mintegy erre hivatkozva ad búcsúengedélyt, „hogy a templom díszesebben állíttassék helyre, befejeztessék”. A búcsú elnyerésének feltételei között külön is szerepel a templom helyrehozására, fönntartására és pénztára javára történő adakozás.⁹⁶ Lényegében ugyanezt ismétli meg az 1494-ben kiadott búcsúengedély, amikor VI. Sándor pápa a már összeomlással fenyegető templom helyreállítására egyszeri alkalomra teljes búcsút adományoz.⁹⁷

A vasvári domonkosok templomának VI. Sándor pápa által 1500-ban adományozott búcsúengedély a szent vér ereklye említése után először általában szól a romba dőlt és a törökök által feldúlt templomok helyreállításának szükségességéről. Ezután közelebbről is megemlíti az országnak a „német és az istentelen török közé eső részén” fekvő vasvári domonkos kolostort, majd így folytatja: „a kolostor perjele és testvérei azonban olyan szegények, hogy a templomot és házat a hozzájuk tartozó épületekkel együtt, melyek mind alapos javításra szorulnak, nem tudják rendbe hozni. Ezek tehát mind nagyon rászorulnak a hívek áldozatkészségére. Óhajunk, hogy a templomot méltó tiszteességgel látogassák, a házzal együtt rendbe hozzák, kelyhekkal, könyvekkel, lámpákkal és egyéb egyházi szerekkel ellássák és ékesítsék.”⁹⁸ A ludbregi Szentháromság-plébániatemplomnak 1512-ben X. Leó pápa által adományozott búcsúengedély a szent vér ereklye hitelességének elismerése után a búcsú elnyerésének feltételei között megemlíti, hogy az ide járulók adakozzanak a templom építésére és más szükségleteire.⁹⁹

A bátai ereklyének a bencés kolostoregyüttes kiépítésében játszott szerepére csak következtetni tudunk. Az 1937-ben végzett régészeti feltárások eredményei szerint a kolostorépület nem lehet korábbi a

XIV. század végénél, a templom végleges formájának kialakulása pedig a XV. századra tehető; egyes faragott építészeti részletek valószínűvé teszik, hogy a templom a XV. század második felében épült fel.¹⁰⁰ Tudjuk, hogy az ereklyét már 1415-ben itt őrizték, s hogy ekkor már jelentős kultusz alakult ki körülötte, ami lehetőséget ad az ereklye tisztelete és a XV. századi építkezések közti kapcsolat feltételezésére.

Az ereklyék kultuszáról közvetve, mintegy negatív módon adnak hírt azok az esetek, amikor az ereklyét eredeti őrzési helyükről erőszakkal elrabolják. A tiszteletben részesített szent tárgyaknak ez a különböző indítékból fakadó jogtalan eltulajdonítása (*furta sacra*) nem volt ritka jelenség a középkorban,¹⁰¹ annak ellenére, hogy az egyház szigorú büntetéssel sújtotta. A szent dolgokkal kapcsolatos lopást, csalást, hamisítást stb. elítélő – jórészt Ágostonra támaszkodó – egyházi elképzelés mellett az egész középkoron végighúzódik a tendencia, amely a jámbor szándékból, szent cél érdekében elkövetett rablást, csalást legalizálja, és a keresztény magatartás egyik autentikus lehetőségének tartja.¹⁰²

Így például a győri egyházmegye területén ismeretlen helység plébániatemplomában őrzött ereklyét nem sokkal az ereklye keletkezése után elrabolták. Az ügy kivizsgálását elrendelő pápai oklevél a következőképpen mondja el az eseményt: „Elderbach Berthold, a győri egyházmegyében lévő Monyorókerék mezőváros ura sok világi testőrsége és fegyverese erejével lerohanta a templomot, az ott lévő tömeget összeszorította, két káplánja segítségével pedig erőszakkal Monyorókerékre vitette az ereklyét, ahol őriztette és visszatartotta.” Csupor Demeter győri püspök előzetes döntést hozott az ereklye visszaadására, s a „nép megbotránkoztatójának” és „saját lelki üdve elvesztőjének” nevezi a tettét. Ennek ellenére nem került sor az ereklye visszaadására, mire a győri püspök és a káptalan a pápánál kérelmezték az ügy rendezését. A pápa az esztergomi érseket és a veszprémi püspököt rendeli ki a vizsgálat lefolytatására, és felhatalmazza őket arra, hogy szabjanak határidőt a tolvajnak, a legsúlyosabb egyházi büntetéssel sújtsák, és ezzel kényszerítsék az ereklye visszaadására.¹⁰³ A vizsgálat végső kimenetelét nem ismerjük ugyan, de az ügy békés lezárására gondolhatunk abból az adatból, amely szerint Elderbach Berthold

1473-ban az ugyancsak általa bírt – Monyorókeréktől közvetlenül nyugatra fekvő – Kolon falu Szent Bereck-plébániatemploma mellett a pálosok részére a Boldogságos Szűz és Remete Szent Pál tiszteletére monostort kezdett építeni, és arra kérte a győri püspököt, hogy a templom plébániajellegét szüntesse meg, hogy így az a remeték temploma lehessen. A püspök 1473-ban megszüntette a templom plébániajellegét és kápolnának minősítette, a monostort azonban sem Elderbach, sem özvegye nem tudta befejezni.¹⁰⁴ Ugyancsak a nézeteltérések elsimulására utal, hogy 1480-ban a domonkos rend főnöke engedélyt adott az ekkor már halott Elderbach Berthold özvegyének, Széchy Borbálának, hogy évente egyszer bármely női domonkos kolostorban látogatást tegyen.¹⁰⁵ Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a család ekkor már mentes volt az egyházi büntetéstől. Másfelől megkockáztathatjuk a feltevést, hogy az ereklye eredetileg az Elderbach család birtokában lévő valamely település templomában volt, mivel egyrészt innen viszonylag könnyű lehetett elrabolni, másrészt itt az esetleges egyházi büntetés mellett más világi hatalom ellenállásával nem kellett számolni.

Furta sacra áldozata lett 1519 körül a bátai ereklye is. Szerémi György *Magyarország romlásáról* című munkájában leírja, hogy a bátai apátság volt kegyura, Perényi Imre nádor halála (1519. február 5.) után fia, Perényi Péter feldúlta a bátai apátságot, a szerzeteseket kiűzte, és lovait – mint egy istállóban – a monostorban helyezte el, a szent vér ereklyét pedig saját kezével megragadta és siklósi várába vitte.¹⁰⁶ Az ereklyét minden valószínűség szerint a várkápolnában, a föltehetően az ereklye tiszteletére készített reneszánsz keretelésű fülkében helyezték el. 1521-ben az ereklyével már ismét Bátán találkozunk, visszakerülésének körülményeit azonban nem ismerjük.¹⁰⁷

Ezek után vegyük szemügyre a kultusz ikonográfiai nyomait, melyek egy része közvetlenül vagy közvetve az ereklyékhez kapcsolódik, más része nem köthető egyetlen konkrét ereklyéhez sem. A bátai ereklye első ikonográfiai nyoma Vince bátai apát pecsétje egy 1500-ban keltezett búcsúlevélen. A kör alakú pecséten talpával a pecsét alsó szélén monstrancia áll, melynek teteje a pecsét felső szélét érinti. A szentségtartó közepén ostya, az ostyán látható három pont (kettő alul, egy

felül) a vért jelöli.¹⁰⁸ Föltehetően ugyancsak a bátai ereklyével függ össze egy, az ásatások során előkerült mészkőtábla-töredék vésett technikával készült ábrázolása. Az eredetileg körülbelül 16 cm széles táblát csonkolt faágas motívum keretezi. Középen kereszt három szeggel, a kereszt függőleges szárát alul töviskorona övezi. A kereszt vízszintes szára alatt két átlukasztott kéz látható, s így az analógiák alapján a táblát gondolatban Krisztus öt sebének ábrázolására egészíthetjük ki. A tábla bal felső sarkában látható négy, rövidítésjellel ellátott tükörbetű – olvasata: „Johannes” – és az alatta lévő címer (?) jelentését nem ismerjük. A tábla pontos rendeltetése egyelőre homályos (egyres feltételezések szerint mézeskalács vagy hasonló cikkek előállítására használták,¹⁰⁹ s így a devóciós ipar kialakulására vet fényt), a szenvedéstörténetre utaló ábrázolása azonban mindenképpen valószínűvé teszi a szent vér ereklyével való szoros kapcsolatát.

Hasonlóképpen feltételezésre vagyunk utalva a siklói várkapolna reneszánsz ablakkerete és az egy ideig itt őrzött bátai ereklye kapcsolatát illetően. Az összefüggést az ereklye Siklósra kerülésének és az ablakkeret feltételezett keletkezési idejének egybeesésén kívül elsősorban a keret ikonográfiája támaszthatja alá. A két függőleges pilaszteren két szegélyléc között Krisztus kínszenvedésének eszközei vannak domborműszerűen kidolgozva: felül egy-egy angyalfej, melyek álla alatt szalag lóg le, s a szenvedés eszközei csokorral elválasztva erre a szalagra vannak felkötözve. Az eszközök sorrendje felülről lefelé haladva a következő: a bal oldalon a kehely, a kereszt és a létra keresztbe téve, alatta a harapófogó és a kalapács keresztbe téve, majd a töviskoszorún belül három szeg, végül a lándzsa és a szivacsos nádszál látható. A jobb oldalon legfelül egy talpas edény kendővel, majd egy nyitott irattekercs, valószínűleg a Krisztus keresztfájára tett felirattal, alatta két seprű, majd oszlop két korbáccsal. Ezt követi egy ovális alakú tálca kancsóval, legalul Krisztus köntöse látható három játékkockával. A magyarországi reneszánsz analógiákat figyelembe véve a kutatás rámutatott arra, hogy a keret föltehetően olyan célt szolgált, amelynek Krisztus kínszenvedésével valamiféle összefüggése van. Egyetlen elfogadható magyarázatnak az egyébként ritka ábrázolásra a bátai szent vér ereklyének 1519–1521 között, a siklói várban történt őriztetése kí-

nálkozik. A kutatás azt is feltételezi, hogy a kápolna hajójának északi falán, a karzat mellvédjétől kelet felé, mintegy négy méter magasban lévő, egykor nyitott ablak az elrabolt ereklye biztonságos elhelyezésére szolgált.¹¹⁰ Feltételezen ugyancsak a bátai ereklye siklói őriztetésével hozható kapcsolatba a várkápolna hajójának déli falán lévő fülke bélletének keleti sávján látható, 1500 körülre datált szenvedő Krisztus (*vir dolorum*) ábrázolás.¹¹¹ A freskón Krisztus koporsóban áll, keresztbe tett karja alatt jobboldalt vesszőköteg, baloldalt korbács látható, mögötte kereszt INRI felirattal, két szöggel és töviskoszorúval.

A garamszentbenedeki ereklyetartó első hiteles ábrázolása az ereklyét őrző kápolna Mária-oltárának szétfűrészelt szárnyképe, amely a *vir dolorum*ot ábrázolja a táblaképek donátorával.¹¹² (1. kép) Baloldalt a donátor, Szécsényi (III.) János apát ornátusba öltözve a *vir dolorum* előtt térdel, az ereklyetartót mindkét kezével maga elé emeli.¹¹³ A kép háttérében stilizált táj a kolostorral, baloldalt a kép készítettését 1510-re rögzítő felirat, alatta apáti ímer látható. A töviskoronás Krisztus fel-emelt kezéből és lábából vér folyik, az egyik oldalsebéből kiömlő vérsugár pedig egyenesen az ereklyetartó középpontjáig ível. Az oltárképen látható ereklyetartó gótikus ötvösmunka, melynek közepén jól kivehető a négyzetes üveglapok közé helyezett szövetdarab.

Az ereklyetartót az idők folyamán többször átalakították, ezért mai formája több ponton eltér a táblaképen látható megoldástól. Tudjuk például, hogy amikor Rudnay Sándor esztergomi érsek 1829-ben vizitációt tartott Garamszentbenedeken, a monstranciát a felajánlott fogadalmi tárgyak árából kijavíttatta, az ereklyét közvetlenül magába foglaló kristályüveg tartót aranyozott ezüsttel négyzetes formában drágakövekkel díszített kerettel vette körül, pecsétjével megerősítette, s úgy illesztette bele a monstranciába, hogy onnan könnyen ki lehessen venni. Nyílására a javítás tényét rögzítő feliratot vésetett, végül minderről okiratot adott ki.¹¹⁴ Az 1842-es főesperesi vizitációból arról értesülünk, hogy Galánthai Fekete Mihály esztergomi kanonok 1836-ban az ereklyetartó részére egy aranyozott ezüst lunulát (ostyatartót) készíttetett.¹¹⁵ Az ereklyetartó ma látható formájában áttört karimájú talpazaton áll, nyelén két gömb (nodus) között oszlopokkal kerített és kereszttel díszített apró fülkék. A felső gömbön nyugszik maga az

ereklyetartó kettős keretezéssel, a keret alsó szegélyén áttört, csipkeszerű díszítés. A tartó mellett kétoldalt egy-egy fülkével, csúcsokkal tagozott, karcsú csúcsokban végződő oszlop, a fülkékben egykor föltehetően alakok voltak. Az ereklyét tartalmazó négyszögletes rész fölött félgömb alakú alapon nyugvó, háromosztatú, egyre keskenyedő torony, melynek gúla alakú csúcsán kereszt van. A tornyot ugyancsak apró fedeles fülkék díszítik, melyekben alakok lehettek, ezek közül kettő a múlt század végén még megvolt.¹¹⁶

A kassai ereklyetartó eddig azonosítatlan ábrázolását véljük felfedezni a *Kassai Graduále* második kötete 281. lapjának versóján látható iniciáléba illesztett miniatúrán. (2. kép) A kutatás szerint a liturgikus használatra készült, nagyméretű kódex a XVI. század elején, föltehetően 1518 körül Kassán készült.¹¹⁷ A miniatúra Aquinói Szent Tamás „Lauda Sion, Salvatorem” kezdetű úrnapi szekvenciájának L kezdőbetűjét díszíti: a betű aranyszínű keretben kék alapon, barna faágakkal keretezett körben áll, a betű vízszintes szárán ornamentikával díszített kárminpiros alapon két kékruhás, térdeplő angyal díszes, három csúcsíves tagozódású, gótikus építészeti részletekkel díszített, remekmívű monstranciát tart. A monstrancia közepén lunulába helyezve hófehér ostya, melyen jól kivehetően három barnásvöröses, függőleges, tövis alakú elszíneződés, vérfolt látható. A vérző ostya fölött fülkés kiképzésben kötenyét felfogó női szoboralak áll, föltehetően Szent Erzsébet. Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a kódex ábrázolása a ma már ismeretlen kassai szent vér ereklyetartó egykori formáját őrizte meg az utókornak.

Az ereklyékhez kapcsolódó ikonográfiai források között említjük meg a ludbregi ereklyetartót, melyről először egy XVIII. század közepén keletkezett forrásból értesülünk, s így nem tudjuk róla biztosan eldönteni, hogy középkori eredetű vagy esetleg későbbi készítésű-e. A leírásból csupán annyit tudunk meg, hogy az ereklyetartó monstrancia, melynek közepén üvegampullába zárva őrizték a szent vért.¹¹⁸

A konkrét ereklyéhez nem köthető, de a szent vér kultuszát tanúsító ikonográfiai nyomok közül először a lőcsei, a szepesszombati és a lipótszentmiklósi ábrázolásokat emeljük ki. A lőcsei Szent Jakab-templom szentélyének északi falán, a szentségház fölötti falrészen látható XV.

század eleji freskón két angyal monstranciát tart, melyben három vérző ostya van.¹¹⁹ Hasonló ábrázolást találunk a szepesszombati Szent György-templom szentségháza fölötti falfelületen is.¹²⁰ Az említett ábrázolások helye és szimbolikus tartalma között nyilvánvalóan szoros az összefüggés.¹²¹ Mivel a három vérző ostya ereklyetípusára magyarországi példát nem ismerünk, az ábrázolásokkal kapcsolatban távolabbi analógiákra kell gondolnunk. Előképpül az andechsi és a wilsnacki ereklye egyaránt szolgálhatott, mivel mindkét helyen három vérző ostyát részesítettek tiszteletben. A külföldi ereklyék hírének közvetítésében a felvidéki települések német eredetű lakossága minden bizonnyal jelentős szerepet játszott, s nem zárhatjuk ki a készítő mesterek motívumközvetítő szerepét sem.

A szent vér tisztelet tágabb ikonográfiai összefüggésébe tartoznak végül azok a *vir dolorum* ábrázolások, amelyeken a Krisztus sebeiből kiömlő vér látható. A már említett siklói freskó és garamszentbenedeki oltárkép mellett kiragadott példaként utalunk a malompataki Mária-oltár kétoldalt festett, 1480 körül keletkezett szárnyképére, melyen egy angyal két kezével fogja fel az elhanyatló Krisztust, akinek öt sebéből egy kehelybe sugárban folyik a vér.¹²²

Néhány esetben nyomot találunk a szent vér tiszteletének más kultuszformákkal való kapcsolatára is. Ezek közül a legjelentősebbnek a szenvedés, a kereszt tisztelete látszik. Esztergomban például – mint említettük – az ereklye megérkezésének ünnepén a Szent Kereszt-oltárnál a szent keresztről énekelték a nagymisét.¹²³ A Fülöp és Jakab apostolok ünnepére (május 1.) és az ezt követő három napra szóló 1402-es kassai búcsúengedély¹²⁴ kapcsán feltételezhető, hogy az időpont megadása azért történt így, mert a szent kereszt feltalálásának ünnepe a jelzett időszakba esik. Vasváron a pápai engedély a szent kereszt felmagasztalásának ünnepét említi az ereklye egyik búcsúnapjaként.¹²⁵ A szent vér tiszteletének a szenvedés kultuszával való összefüggésére utal a bátai ereklyéhez kapcsolódó, már említett két ikonográfiai emlék is: a bátai ásatások során talált mészkőtábla Krisztus öt sebének ábrázolásával és a siklói várkapolna reneszánsz ablakkerete az *arma Christi* motívummal. A garamszentbenedeki ereklye és Krisztus szenvedéstörténete között közvetlen összefüggést tételez fel egy, a Czudar Dávid konventi

jegyző László fiára vonatkozó 1551-es oklevélnek az az egykorú jegyzete, amely a család vezetéknévét – téves névetimológiával – a garamszentbenedeki monostorban őrzött szent vér ereklye egyik elnevezéséből, a *sudarium Veronice Sanctae*ből eredezteti.¹²⁶ Ugyancsak a szenvedésmisztikával összefüggésben találkozunk a szent vér tiszteletének ereklyétől független, írásos nyomaival. Az 1506 körül keletkezett *Winkler-kódex* magyar fordításban tartalmazza Szent Brigitta tizenöt imádságát, melyek közül az egyik Jézus vévéről szól.¹²⁷ A *Margit-legenda* 1510 körül keletkezett magyar nyelvű kézírata Árpád-házi Margit egyik könyörgésében a Krisztus „drágalátosszent vérével összegyűjtött” anyaszentegyházat említi.¹²⁸ Ezek a kódexirodalomból kiragadott példák nyilvánvalóan tovább szaporíthatók.

A szent vér tiszteletének a Mária-kultusszal való összefonódására enged következtetni az 1494-es kassai és az 1512-es ludbregi pápai búcsúengedély. Az egyszeri alkalomra érvényes kassai oklevél Mária menybemenetelének ünnepére vonatkozik,¹²⁹ Ludbregben az ereklye egyik búcsúnapja Mária születésének ünnepe.¹³⁰ Ezenkívül alkalmszerűen a szent vér tiszteletének más ünnepekhez való kapcsolódásával is találkozunk. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a vasvári domonkos kolostorban az ereklye egyik búcsúnapja a rend védőszentjének, Szent Domonkosnak az ünnepe.¹³¹ Ludbregben a búcsúnapok között van Szent Tamás apostol ünnepe, ami közvetve – lévén Tamás a bűnbánat szentje – a szent vér kultuszának a bűnbánat gondolkörével való kapcsolatára mutat.¹³² Garamszentbenedeken az ereklye egyetlen ünnepe pünkösdkor van,¹³³ Győrben pedig az évnek szinte minden jelentősebb ünnepén találkozunk a szent vérnek szóló adományokkal.¹³⁴

A kultusz társadalmi méreteiben történő befogadásáról a legszemléletesebben az ereklyékhez irányuló zarándoklatok tanúskodnak. A kassai Szent Erzsébet-templomnak szóló 1402-es pápai búcsúengedélyből arról értesülünk, hogy a templomban „a benne gyakrabban történő csodák miatt a hívők és hitetlenek s a szomszédos oláhok és rutének nagy sokasága gyűlik össze, és a hitetlenek közül némelyek az isteni kegyelem folytán a katolikus hitre tértek s naponként áttérnek”. Az oklevélnek ez a része mintegy a búcsúengedély megadásának indoklását tartalmazza, s a meglehetősen pontos helyi vonatkozások alapján

arra gondolhatunk, hogy ez a részlet föltehetően az engedélyt kérő – előttünk sajnos ismeretlen – levélnek a valóságos helyzetet tükröző leírására megy vissza.¹³⁵ Az 1494-es kassai búcsúengedély az „oláhok és rutének” elhagyásával megismétli az 1402-es oklevél indoklását,¹³⁶ amiből talán nem alaptalanul következtetünk a zarándoklatoknak a XV. század végéig tartó folyamatosságára. A szövegben figyelemre méltó a kegyhelyen történt csodák, mirákulumok említése.

A bátai zarándoklatokra már mintegy húsz évvel a pápai búcsúengedély előtt, 1415-ből van az első adatunk. Amikor Garai János bán 1415-ben Zsigmond király megbízásából Boszniába ment a fellázadt spalatói herceg, Hervoja leverésére, a herceg fogságába esett, ott föltehetően fogadalmat tett, és kiszabadulása után bilincseit hálából felajánlotta a bátai szent vérnek.¹³⁷ Ez az eset arra utal, hogy a zarándoklatok ebben az időben már folyamatosak lehettek.

Az 1434-es pápai búcsúengedélyben a zarándoklatokról azt olvassuk, hogy Bátára az ereklyék látására „a népnek csodálatos sokasága gyűlik össze”.¹³⁸ A következő adat 1461 júniusából származik, amikor a budai Bálint özvegye, Ilona más asszonyokkal együtt „búcsúkra vágyakozva” többek között Bátára is elzarándokolt, s ott búcsúban részesült.¹³⁹ Ugyanebből az időből arról szerzünk tudomást, hogy „Klárának, a pécsi civitas-beli Péter özvegyének ... mindkét lába összezsugorodott..., fogadalomból kocsin Bátára vitette magát... hátha az isteni kegyelem ereje által ott... meggyógyulna.”¹⁴⁰ Ugyanezen év augusztusában a Szlavóniából való összezsugorodott lábú Gál kocsin Bátára vitette magát.¹⁴¹ Egy 1480. június 9-én Bátán kelt búcsúlevélből megtudjuk, hogy a karánsebesi Garalyscha Jakab a keresztesbúcsú elnyerésére – a török ellen indítandó keresztes háború költségeire – Bátán pénzt adományozott.¹⁴² Ugyanezen év március 24-én ugyanilyen búcsúlevelet adtak ki Bátán Zsófia nemes úrnőnek, aki a pécsi egyházmegyéből származó Miklósnak volt a felesége.¹⁴³ A következő adatot 1490-ből ismerjük, amely szerint a baranyai Körtvélyesről bizonyos laikusok feleségükkel és gyermekeikkel 1485-ben Bátára zarándokoltak.¹⁴⁴ 1500-ban ismét egy Bátán kiadott búcsúlevéllel találkozunk, amely szerint Anna úrnő Bátán pénzt adományozott a török elleni háború költségeire és a jubileumi búcsú elnyerésére.¹⁴⁵ 1521-ben Báthory

András naszádoskapitány, mielőtt Nándorfehérvár megvédésére sietett, Bátára ment, hogy elnyerje a keresztesbúcsút és bevárja II. Lajos királyt.¹⁴⁶ II. Lajos a mohácsi csata előestéjén ismét Bátára ment, ott „tisztá gyónást végzett, s nagy buzgósággal vette magához az oltári-szentséget”.¹⁴⁷ A bátai zárandoklatokra vonatkozó utolsó adat a halálra ítélt Huszár Kálmán soproni polgár 1528. december 23-án kelt végrendelete, melyben a föltehetően bátai származású végrendelkező fiának meghagyja, hogy zárandokoljon el Bátára.¹⁴⁸

Az itt említett zárandokok közül négyen Bátán kívül más kegyhelyekre is elzarándokoltak, így ezek az esetek a bátai ereklyének más kegyhelyekhez való viszonyára, a kegyhelyek „rivalizálására”, a több kegyhelyet érintő zárandoklatokról és az ereklyékről alkotott középkor végi felfogás alakulására is következtetni engednek. A négy eset közül három alkalommal Kapisztránói János újlaki sírja, egy alkalommal Remete Szent Pál budaszentlőrinci ereklyéje volt a zárandokok utolsó állomása. A források értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy a zárandoklatok írásos feljegyzése is ezeken a helyeken történt. Két esetben a forrás mindössze annyit rögzít, hogy a zárandokok először Bátára mentek, majd Újlakon kerestek gyógyulást.¹⁴⁹ A „más asszonyokkal együtt” Budáról jövő Ilona Bátáról először Pécsre ment, majd onnan indult tovább Újlakra.¹⁵⁰ Föltételezhető, hogy ezekben az esetekben a zárandokok már Bátára is a gyógyulás reményében mentek, s azért indultak tovább, mert ott egészségüket nem nyerték vissza. A Pécsről jövő Klára esetében a forrás kifejezetten említi, hogy az asszony fogadalomból kocsin Bátára vitette magát, de még hazatérése után sem érzett gyógyulást. Ezért ekkor hajóra tetette és Újlakra vitette magát, ahol ismét egészséges lett.¹⁵¹

A baranyai Körtvélyesről családjukkal Bátára zárandokló laikusok már hazatérőben voltak, amikor egy velük lévő ötéves gyermek megbetegedett. Ekkor nem tértek vissza Bátára, hanem az úton Remete Szent Pálnak tettek fogadalmat, amit szegénységük miatt csak öt év múlva tudtak teljesíteni.¹⁵² A családjukkal együtt zárandokló körtvélyesi laikusok és a Budáról jövő asszonyok csoportos zárandoklata rávilágít ezeknek a vállalkozásoknak közösségi jellegére. A kegyhelyek egymáshoz való viszonyát és a zárandoklatokról alkotott felfogást jól

tükrözi két bátai lakosnak, Balázs cipész Veronika nevű feleségének és Tóth Imre Anna nevű özvegyének újlaki zárandoklata is, akik Bátáról, a leghíresebb szent vér ereklye őrzési helyéről mentek el Kapisztránói János sírjához.¹⁵³

A ludbregi ereklyéhez irányuló zárandoklatokról, az ott történt csodákról az 1512-es pápai búcsúengedélyből értesülünk, amely szerint az ereklyénél „sok és nagy csodák történtek”, a legkorábbit régisége miatt ekkor már nem lehet meghatározni. A szöveg ezután „azokon a területeken a hívő nép nagy áhítatát” említi, itt azonban nem lehet eldönteni, hogy a nyilván a kegyhely vonzáskörére utaló megjegyzés pontosan milyen területre vonatkozik.¹⁵⁴ A győri székesegyházba vezetett zárandoklatokra közvetve az 1434-ben kelt búcsúengedély utal, amikor arról ír, hogy itt a szent vért más ereklyékkel együtt mutatják meg a látogatóknak.¹⁵⁵ A garamszentbenedeki ereklyéhez kapcsolódó zárandoklatokra egy 1495-ben kelt adományozó oklevélben találjuk az első nyomot. Eszerint az ereklyét a hívek naponta tiszteletben részesítik.¹⁵⁶ Az 1559-es *canonica visitatio*ból arról értesülünk, hogy Garamszentbenedeken a pünkösdi ünnepek körül nagy tömeg szokott egybegyűlni.¹⁵⁷ A pécsi ereklyéről mindössze annyit tudunk, hogy a magister generális utasítása alapján a domonkos kolostor priora és atyái a csodás vér meglátogatását asszonyoknak is engedélyezhetik.¹⁵⁸ A vasvári ereklyéhez zárandoklókról az 1500-ban kelt pápai búcsúengedélyből szerzünk tudomást. Az engedély indoklása szerint ugyanis „nap nap után nyilvánosan csodák történnek, napról napra nagy népsokaság özönlik oda ájtatosság céljából”.¹⁵⁹

A zárandoklatok szerves részét alkották az ereklyéknek tulajdonított természetfeletti segítségért felajánlott különféle adományok. Mint említettük, Garai János a fogságára emlékeztető vas bilincseket vitte el Bátára.¹⁶⁰ A bátai adományok 1526-ban készített jegyzéke a felajánlott értékekről részletesen is tájékoztat.¹⁶¹ Eszerint a kolostor legnagyobb jótevője a Hunyadi család. A családnak Bata környékén nem volt birtoka, s így bőkezűségük okát abban a tényben kereshetjük, hogy Hunyadi János a leendő király, Ulászló hadvezéréként 1440-ben Bata mellett győzte le az özvegy Erzsébet királyné pártján harcoló Garai Lászlót.¹⁶² Hunyadi pályája ettől kezdve felfelé ível, s mint az

adományozások sora bizonyítja, a család később sem feledkezett meg a bátai kolostorról. Az adományozók között találjuk Hunyadi Jánost, özvegyét, Szilágyi Erzsébetet (†1483), Hunyadi Lászlót (†1457), Hunyadi Mátyást (†1490) és Corvin Jánost (†1504). Adományaik jórészt a kolostor liturgikus ruhakészletének gyarapítását szolgálták, s egyben jól tükrözik a család vagyoni helyzetének alakulását is. Ezenkívül az adományozók között találkozunk a Hunyadi-ház rokonának, Geréb Péter nádornak (†1503) az özvegyével, az 1515-ben nándorfehérvári bánként szereplő Török Imrével, Kinizsi Pál országbíró (†1494) özvegyével, Garai Jóbbal (†1482), Perényi Imre nádorral (†1519), Ráskai Balázs tárnokmesterrel és Nagy Ágoston bátai polgárral. Az ő adományaik is többségükben miseruhák (kazulák) voltak. Az adományok közül érdemes kiemelni Perényi Imre nádor özvegye, Kanizsai Dorottyá ajándékait, mivel ezek szorosan az ereklyéhez kapcsolódtak: egy aranszegélyes fehér kamuka takaró az ereklyetartóra, egy kisméretű „köpönyeg” Krisztus vérének monstranciájához, ezen kívül két darab kicsi ezüst korona az ereklyetartóhoz.¹⁶³ A bátai adományozások és a zarándoklatok adatainak összesítése azt mutatja, hogy a kultusz fénykora a XV. század második felétől egészen a XVI. század első két évtizedéig tartott.

A ludbregi adományokról csak közvetett forrásokból értesülünk. Az 1512-es pápai búcsúengedély a búcsú elnyerésének feltételei között „kézzel készített” adományok felajánlásának lehetőségét említi.¹⁶⁴ A másik adat a XVIII. század közepéről származik, amely szerint az ereklye őrzési helyén a falakon számos adomány (anathema) található. Mivel ugyanezen forrás szerint az ereklye ekkor már „sok év óta nem részesült tiszteletben”,¹⁶⁵ föltételezhető, hogy az említett adományok egy része még a korábbi időszakból, esetleg a XV–XVI. századból származik.

Bővebb ismereteink vannak a győri ereklyéhez kapcsolódó adományokról. 1496-ban arról szerzünk tudomást, hogy a szent vér őrzőjének, Bodrogi Fülöp győri kanonoknak a szent vér tiszteletére felajánlott adományok miatt viszálya támadt a többi kanonokkal.¹⁶⁶ A győri káptalan számadáskönyvei 1505–1543 között több bejegyzést tartalmaznak a szent vérnek tett adományokról. Így például 1505-ben Jézus

körülmetélésének ünnepén (január 1.) 25 dénár és 11 krajcár szerepel a szent vérnek – föltehetően az előző év karácsonya körül – tett adományok összegeként.¹⁶⁷ Ugyanezen évben húsvét ünnepe körül és az azt követő két napon 20 dénár volt az adományok összege, amiért misébort vásároltak.¹⁶⁸ 1506-ban Szent Margit ünnepén 26 dénár gyűlt össze, amit a kanonokok mindjárt széosztottak maguk között. Az ünnep másnapján 10 forint és 2 dénár volt a bevétel a szent vérnél, amin a káptalan tagjai ismét megosztottak.¹⁶⁹ 1515-ben karácsony napján az ereklye adományaiból 36 dénár és 14 bécsi dénár folyt be.¹⁷⁰ 1520-ban úrnapiján 106 dénárt és 202 bécsi dénárt számoltak össze az ereklye adományaiból,¹⁷¹ amiből az úrnapiját követő vasárnap 53 dénárt és 2 bécsi dénárt előlegként átadtak Vlaskai Benedek és Buzádi Dénes tizedsedőknek.¹⁷² Az utolsó ilyen jellegű bejegyzést 1543-ból ismerjük: ebben az évben a számadáskönyv 17 dénár adományról szól.¹⁷³ Ha az adományok összege és az ereklye látogatottsága között összefüggést tételezünk fel, akkor az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Győrben a kultusz csúcspontja a század eleji lassú fellendülés után az 1520-as évek tájára esett, amit érezhetően gyors visszaesés követett.

Garamszentbenedeken az első adományt 1495-ből ismerjük, amikor Baróti Szilva Albert elhunyt ősei és két elhunyt felesége, Borbála és Katalin lelki üdvéért néhai Ország Mihály nádor neki 1000 forinton elzálogosított Bars megyei Lóth nevű faluját adományozza hasonló zálogjoggal a monostornak és a szent vérnek.¹⁷⁴ Ugyanennek a Szilva Albertnak harmadik felesége, Borbála néhány évvel később lelki üdvéért és a szent vér iránt érzett nagy áhítatból egy lóthi szőlőt adományoz a monostornak.¹⁷⁵ Itt kell megemlítenünk, hogy 1520–1538 között hat alkalommal a garamszentbenedeki monostor apátja, illetve kormányzója a szent vérnek és a kolostornak tett szolgálatokra hivatkozva különböző személyeknek javakat adományoz. Két alkalommal Czudar Dávid konventi jegyző, egy-egy alkalommal pedig Thorzsa Benedek besenyői jobbágy, Mezengruber Lipót orgonista, Kozma Mátyás Kovácsiban lakó libertinus és kolozsvári Bogáchi Domonkos a megadományozott.¹⁷⁶ Végül csak föltételezen sorolhatjuk a garamszentbenedeki ereklyének szóló adományok közé annak az oltárnak többek között a szent vért is ábrázoló táblaképét, amely a szent vér

őrzési helyéül szolgáló kápolnában állt, s amelyet 1510-ben János garamszentbenedeki apát készíttetett.

Ezek után kísérletet tehetnénk arra, hogy közelebbről is szemügyre vegyük a kultuszban részt vevők nemek szerinti megoszlását, nemzetiségi, vallási összetételét, társadalmi tagozódását – az adatok kis száma, töredékessége és időbeli szétszórtsága azonban nem ad lehetőséget a részletes elemzésre.

Az adományozók és a zárandokok között férfiakkal és nőkkel egyaránt nagy számban találkozunk. A nemzetiségi hovatartozást vizsgálva a kassai ereklye esetében biztosan tudjuk, hogy annak fölkeresésében a magyarok mellett más nemzetiségűek, „oláhok és rutének” is részt vettek.¹⁷⁷ A vallási összetételt elemezve a kultuszban túlnyomórészt római katolikusokkal találkozunk. A kassai ereklyét fölkereső „oláhok és rutének” az 1402-es pápai oklevél szerint „hitetlenek”,¹⁷⁸ tehát másvallásúak – minden bizonnyal ortodox keresztények – voltak, akik Kassától keletre nagyobb számban éltek. Ez az adat az ereklye vonzáskörén kívül egyben utal a kegyhely nemzetközi, illetve felekezetközi jellegére. A ludbregi ereklyének szóló 1512-es pápai búcsúengedély egyik megjegyzése¹⁷⁹ azt mutatja, hogy az ereklyének nemcsak a katolikusok hitének ébren tartásában, hanem a katolikus hitben kételkedők – föltehetően a környéken nagyobb számban élő ortodox vallásúak – meggyőzésében is jelentőséget tulajdonítottak. A bátai ereklyét 1519 körül elrabló, majd föltehetően visszaadó Perényi Péter néhány év múlva már protestáns elveket vallott, de az oltáriszentséget továbbra is katolikus módon tisztelte. Ez volt az oka annak, hogy udvari papja, Dévai Bíró Mátyás 1540-ben nézeteltérésbe került vele és eltávozott tőle.¹⁸⁰ Az eset jól rávilágít egyrészt a protestáns főúr szinkretikus vallási elképzeléseire, másrészt nem lehetetlen, hogy Perényi állhatatos oltáriszentség-kultuszában az egy ideig nála lévő bátai szent vér ereklye is szerepet játszott.

A társadalmi tagozódás szerinti részvétel vizsgálata azt mutatja, hogy a kultusz valamilyen formájában a társadalomnak szinte minden rétege részt vett. A források természetéből következik, hogy konkrétan rendszerint csupán a magasabb társadalmi rétegekhez tartozók kultikus megnyilvánulásait rögzítik, az alacsonyabb rétegek részvételéről a kul-

tuszban – néhány esettől eltekintve – csupán általánosságban szólnak. Ezért ezek az adatok nem alkalmasak a kultusz egészét érintő következtetésekre. A kultuszban részt vevők egy vékony rétegének társadalmi összetételéről mintegy száz éven át összefüggő képet csupán a bátai kegyhelyen kapunk, ahol a királyok, bánok, nádorok, főurak és azok özvegyei mellett néhány alkalommal nemesekkel, polgárokkal és laikusokkal is találkozunk. A többi kegyhelyen csak elvétve fordul elő egy-egy kultuszban részt vevő személy társadalmi állapotának említése, de a töredékes adatok is azt mutatják, hogy az ereklyék társadalmi különbség nélkül, minden rétegben kedveltségnek örvendtek.

Néhány esetben az ereklyét őrző település történetének vizsgálatából következtetni tudunk a kultusz alakulásának az adott település fejlődésével való kapcsolatára. Így például Kassa esetében, amely fontos határmenti kereskedelmi központtá fejlődve, az ereklye őrzési helyéül szolgáló székesegyházának fölépítésére – a szent vér ereklyére hivatkozva – a XV. század elején és végén egy-egy búcsúengedélyt kapott. A város reprezentációjában jelentős szerepet játszó székesegyház felépítésében a szent vért felkereső zarándokok adománya jelentős anyagi alap lehetett,¹⁸¹ s így közvetve hozzájárult a város kiépüléséhez is.

Bátát a források egybehangzóan mezővárosként említik. Hogy Bata a mezővárosoknak az iparosodottabb csoportjába tartozott, megerősíti az a néhány eset, amikor a bátai lakosok foglalkozását is ismerjük. Eszerint tudomásunk van itt élő cipészről, világi írástudóról,¹⁸² valamint egy magát civisnek mondó, Nagy Ágoston nevű polgárról, aki – az általa a szent vérnek felajánlott gazdag adományok alapján¹⁸³ – a mezőváros legmódosabb rétegéhez tartozhatott. Aleander pápai követ 1539-ben naplójában azt írja, hogy a török veszedelem elől a környék lakosai mind Bátán kerestek menedéket, s a törökök a mezővárost elfoglalván, mintegy tízezer embert hajtottak el onnan. A követ Várdai Pál esztergomi érsektől azt hallotta, hogy amikor ő régebben látta Bátát, az egy kétszáz házas mezőváros volt, de azóta ez a szám lényegesen nagyobbra nőtt.¹⁸⁴ Mindezen adatok alapján nem nehéz felismerni az összefüggést az ereklye jelenléte és az ereklye révén nemcsak országos hírvé kegyhellyé, hanem gazdag mezővárossá is előlépő település fejlődése között. Ha valamivel szerényebb keretek között is, de

ehhez hasonló fejlődést tételezhetünk fel a fontos stratégiai szerepet játszó Ludbreg esetében.¹⁸⁵ A XIV. században a vár és a város a Pécz nembeli Ludbregi család tulajdona. 1461-ben Ludbregi György királyi jóváhagyással Jan Vitovecz zagoriai grófnak eladta a városban és tartozékaiban bírt részeit, 1464-ben azonban ezeket a részeket Turóczi Benedek királyi ajtónálló mester és fia, György kapták meg királyi adományul. Ekkor Ludbreghez összesen 28 helység tartozott a környéken.¹⁸⁶

Garamszentbenedek az ereklye idekerülésének idején már virágzó település, az apátság az Árpád-korban számos királyi és pápai kiváltságban, adományban részesült.¹⁸⁷ Itt az ereklye csekély mértékben járulhatott hozzá közvetlenül a település további fejlődéséhez, sokkal inkább a bencés monostor reprezentációját szolgálhatta. Vasvár a XV. század elejéig virágzó királyi város volt, 1423-ban azonban a szabadságjogokkal rendelkező város Zsigmond király adományozása révén a Gersei Pethő család tulajdonába került és földesúri várossá lett, ezt követően gyakran mezővárosként is említik. 1479-ben a törökök pusztítva Vasvárig nyomultak fel, majd Mátyás király halála után Miksa császár ostromolta meg a várost.¹⁸⁸ Mindez jól mutatja, hogy a XV. század második felében Vasvár fejlődése megállt, sőt fokozatosan visszaesett. Az ereklyére ekkor, 1500-ban találjuk az első adatot az ereklyét őrző domonkos kolostor kijavítását szorgalmazó pápai búcsúengedélyben. Ebben az esetben arra gondolhatunk, hogy az ereklyétől nemcsak a kolostor megerősítésének költségeit, hanem a megrekedt fejlődésű város fellendítését is várták.

Mindezek az adatok tovább árnyalják a kultusz tér- és időbeli alakulásáról, a kultusz földrajzáról és dinamikájáról az ereklyék keletkezése, illetve kultuszhelyre kerülése alapján kapott képet. Az ereklyékkel kapcsolatos zarándoklatok, adományok és településtörténeti nyomok nemcsak az egyes kultuszhelyek fejlődéséről alkotott korábbi elképzeléseket differenciálják, hanem lehetőséget adnak arra, hogy az egész kultuszáramlat lefolyásáról is pontosabb ismereteket nyerjünk. Ezek az adatok egyrészt arra utalnak, hogy a XIV. századi elszórt, majd a XV. század első felétől egyre sűrűsödő kultusznyomok nem csupán a XV. század második felében érik el kiteljesedésüket, hanem a kultusz a XVI. század első évtizedeiben is lényegében változatlan in-

tenzitással tovább virágzik, hogy aztán hirtelen gyorsasággal egy időre vége szakadjon. Másfelől ezek az adatok rávilágítanak arra is, hogy bár az ereklyék földrajzi elhelyezkedése és az ereklyéhez nem kapcsolódó egyéb kultusznyomok alapján a szent vér tiszteletével a keleti országrész kivételével az ország egész területén találkozunk, az egyes kegyhelyek vonzásköre jórészt csupán egy-egy kisebb tájegységre, esetleg egyházmegyére terjedt ki. Egyetlen kivétel a bátai kegyhely, amely előkelő adományozóinak és patrónusainak folyamatos jelenléte révén a kultuszban áttörte a helyi keretek határait, országos jelentőségre tudott szert tenni, és mintegy hetven éven át az egyik legkedveltebb zarándokhelynek számított. Feltűnő még, hogy az ereklyék többsége Északnyugat-Dunántúlon található, ami a kultuszáramlat nyugat felől történő Magyarországra érkezésével hozható összefüggésbe.

Ha most egy pillantást vetünk a kultusznak a protestantizmushoz való viszonyára, akkor Perényi Péter egyedinek számító esetén kívül még további forrásokat is találunk. A bátai ereklye szerepel a lutheranizmussal vádolt Scholz György hunyadi várnagy tanúvallomásában. Az erről szóló oklevél 1526. október 13-án kelt, amelyet a vizsgálatot lefolytató dévai, hunyadi és alpesti plébánosok küldtek az Erdélyben a lutheranizmus ellen harcoló Gosztonyi János gyulafehérvári püspöknek és a királyi kancellárnak. Eszerint a vádlott beismerte, hogy a tolvajoknak nevezett szentek – így az elsősorban ereklyéje révén tisztelt Alamizsnás Szent János és Kapisztránói János – mellett a bátai szent vért („kabala Werh”) is szidalmazta, amiért a töröktől nem oltalmazták meg az országot.¹⁸⁹ A kultuszhoz való protestáns viszonyulásra vet fényt az is, hogy Szkhárosi András *Az Istennek irgalmasságáról és ez világnak hálaadatlanságáról* szóló, 1546-ban keletkezett versezetében a nagy európai zarándokhelyek felsorolása után gúnyos hangsúllyal a közelebb fekvő – tehát kisebb anyagi áldozat révén is megközelíthető – magyarországi kegyhelyek között Bátát és Kassát is megemlíti.¹⁹⁰ Szkhárosi művének ezt a részletét változatlanul tartalmazza Bornemisza Péter 1582-ben kiadott versgyűjteménye.¹⁹¹

A kultusz alakulásában fontos határkövet jelent az ereklyék sorsa a török időkben. Az esztergomi, a kassai, a győri, a Győr egyházmegyei, a pécsi és a szegedi ereklyék a török alatt végleg eltűnnek a szemünk

elől. A törökellenes megnyilvánulás – amint ezt több, már említett adat (búcsúengedély) tanúsítja – az ereklyék kultuszában már a XV. században gyakran előfordul, a XVI. század elején pedig többször említik az ereklyék török elől történő elmenekítését is.

A bátai ereklyét 1526. szeptember 1-én a török elől a többi egyházi kincssel együtt Alsók (Pannonhalma) felé szállítják, s amikor a kincseket vivő bátai szerzetesek és a kíséretükben lévő bátai polgárok a pannonhalmi kolostorhoz érnek, Tolnai Máté főapát a szerzetesek tiltakozása ellenére elrendeli, hogy ezeket az értékeket a kolostorba vigyék.¹⁹² Innen az ereklye a török visszavonulása után visszakerült Bátára, ahol 1529-ben említik utoljára.¹⁹³ Ebben az évben a török felégeti Bátát, 1534-ben az élet még egyszer helyreáll: új apátválasztás van,¹⁹⁴ majd 1539-ben az apátság véglegesen elpusztul.¹⁹⁵ Verancsics Antal törökországi követségének útirányáról írva 1553-ban a bátai ereklyét már csupán „néhai szent vér”-ként említi.¹⁹⁶

A ludbregi ereklyéről megtudjuk, hogy azt 1512 után „a hadakozások és a nem katolikusoktól való félelem miatt Gotalovec várába vitték”.¹⁹⁷ Gotalovec a császári prépostsági főesperesség gvestyai területén, Belovártól délkeletre feküdt, az ereklyét ideiglenesen föltehetően ennek a településnek Szent Kereszt-plébániatemplomában őrizték.¹⁹⁸ Amikor a béke helyreállt, az ereklyét visszavitték Ludbregbe, és a várban helyezték el.¹⁹⁹

A garamszentbenedeki ereklyét 1529. szeptember 13-án az apátság kormányzója, Thuróczi a törököktől való félelmében a lévai várba vitette, ahonnan Thurn Miklós apátsági kormányzó 1530-ban visszahozatta. Thurn Miklós fivére, Thurn Kristóf a monostorból 1536-ban kivonulván az ereklyét magával vitte Véghlesre, ahonnan az föltehetően ismét visszakerült Garamszentbenedekre. Az ereklyét 1552-ben, majd 1645-ben a templom kincseivel együtt ismételten Nagyszombatba vitték, de 1646-ban már újra Garamszentbenedeken vették leltárba. Az ereklye útjához kapcsol a hagyomány egy, a Tajna mellett álló felirat nélküli oszlopot, amely állítólag azt a helyet jelöli, ahol a kincseket vivő csapat egy éjszakát töltött az ereklyével.²⁰⁰

Hasonlóan kalandos sors jutott a vasvári domonkos kolostor templomában őrzött ereklyének. 1532-ben Kőszeg török ostromakor a do-

monkosok Szilágyi Ambrus tartományfőnök parancsára a kolostor értékeit Győrbe vitték. Ezek között föltehetően a szent vér ereklye is ott volt. Innen az ereklye visszakerült Vasvárra, mert 1554-ben már másodszor küldik Győrbe. Ekkor Körmendi Gáspár, a nagyszombati kolostor prédikátor generálisa a vasvári kolostor perjelét, Székesfehérvári Jánost és az egyik szerzetest, Szegedy Györgyöt bízta meg azzal, hogy a „csodás ostyát” a kolostor más értékeivel együtt a győri domonkosokhoz vigyék, ahol az ereklyének végleg nyoma vész.²⁰¹

A KULTUSZ TOVÁBBÉLÉSE

A kultuszban jórészt az ereklyék többségének eltűnése miatt bekövetkezett töréssel magyarázható, hogy a barokk időkben a szent vér tiszteletére csupán néhány elszórt nyomot találunk. Az ereklye fennmaradásából érthető, hogy Garamszentbenedeken a XVII. század második felében ismét feltűnnek a szent vérnek tett adományok. 1661-ben Szily Gáspár két aranyozott ezüstámpolnát és -tányért adományoz a szent vér őrzési helyéül szolgáló kápolnának. 1668-ban Vépy Benedek prefektus ugyanitt új oltárt emeltet, melyen négy szobor állt. 1670-ben a garamszentbenedeki leltár említést tesz egy ismeretlen személy által adományozott aranyozott rézlámpáról és egy színes selyemből készített antipendiumról. Ugyaninnen megtudjuk azt is, hogy Wesselényi Ferenc nádor felesége egy bíborszínű oltárterítőt ajándékozott a szent vér kápolnának. Az 1671. évi leltár egy fehér selyemből készült pluviálét említ, melyet egy szőnyeggel együtt Pongrácz György váci püspök és esztergomi nagyprépost ajándékozott a kápolnának. 1681. november 1-én Csáky grófnő közelebbről meg nem nevezett ezüst ajándékot hozott a kápolnába, ahol az ájtatosságon is részt vett. 1693-ban gróf Erdődy György barsi főispán felesége, Rákóczi Erzsébet egy újabb oltárt emeltet a kápolnában négy szoborral. 1766-ban ismét találkozunk ezzel az oltárral, amikor Richvaldszky György prefektus egy Szűz Mária-szobrot tétetett rá, melyre egy pléhkötényt erősítettek,²⁰² ami föltehetően a kisebb fogadalmi ajándékok elhelyezésére szolgált.

A garamszentbenedeki ereklyéhez további kultusznyomok is kap-

csolódnak. A XVIII. században a garamszentbenedeki prefektúrát el-
látó esztergomi kanonok-jószágkormányzók közül néhányan hivata-
los irataikban magukat a szent vér őrének nevezték.²⁰³ Az 1710. évi
pestis pusztításainak következtében Bars megye nemessége 1712-ben a
megyei közgyűlésen fogadalmat tett, ha a pestis elmúlik, a garamszent-
benedeki sziklán lévő Szent Ilona-fakápolna helyébe Krisztus vérének
tisztelőtére három éven belül saját költségén kőkápolnát építtet. A ká-
polnának az 1714. december 20-i megyei közgyűlési jegyzőkönyvbe
felvett alapító oklevele szerint az adomány felajánlása Krisztus Garam-
szentbenedeken, a monostor kápolnájában őrzött legszentségesebb vé-
rének történt. A kápolna már 1713-ra elkészült, majd a megye nemes-
sége 1714. május 2-án tartott garamszentbenedeki közgyűlésén 1500
forintos alapítványt tett az évenként május 3-án, szent kereszt feltalá-
lása ünnepén megtartandó fogadalmi ünnepség költségeire, misevég-
zésre és a kápolna fenntartására. A kápolna főoltárképe Krisztus kín-
szenvédését ábrázolta, s az oltáron a három legkedveltebb pestispatrón-
us: Sebestyén, Rókus és Rozália szobrát helyezték el. A kápolnát
Ghillányi György knini püspök, esztergomi kanonok szentelte fel
1716. május 3-án.²⁰⁴

Az ereklyének középkori hagyomány szerint pünkösdkor tartott
ünnepére és a kápolna fogadalmi ünnepének megtartására egészen a
XIX. század második feléig vannak adatok. Az 1829. július 15-én Rud-
nay Sándor esztergomi érsek által végzett kánoni látogatás jegyző-
könyve szerint pünkösöd vasárnapján és az ünnep másnapján a szent vér
ereklyét egész napon át a monostortemplom főoltárán tartották, és vé-
gül a híveknek csókolásra nyújtották. Ugyanezen forrás szerint a fo-
gadalmi kápolna május 3-án tartott ünnepén a garamszentbenedeki
kongregációk és a Bars megyei karok és rendek a számtalan különféle
helyről összegyűlt hívekkel együtt a monostortemplomból a szent vér
ereklyével körmenetben vonultak a kápolnához. A kápolnában ma-
gyarul, a kápolnán kívül pedig szlovákul volt szentbeszéd, majd énekes
ünnepi misét tartottak, melynek végén a fogadalomra emlékező kö-
nyörgéseket mondtak. Ezután visszatértek a templomba, ahol a *Te*
Deum eléneklése után ereklyecsókolással ért véget az ünnep.²⁰⁵ 1836-
ban arról szerzünk tudomást, hogy az ünnepi szentbeszédet alkalman-

ként magyar nyelven ki is nyomtatták.²⁰⁶ A kápolnát 1879-ben Bars megye közadakozásból helyreállíttatta, a régi oltárkép helyére az esztergomi főszékesegyház Szent Kereszt-oltárának oltárképéről készített másolatot tették. Az így felújított kápolnát Szabó József püspök, esztergomi érseki helytartó szentelte fel.²⁰⁷

Mindezek az adatok az ereklye folyamatos tiszteletére engednek következtetni. Az ereklyével és a kultusszal kapcsolatos egyházi magatartás megváltozását jól mutatja az a korábban említett adat, amely szerint Fekete Mihály esztergomi kanonok 1836-ban érvényt szerez a középkori pápai rendelkezésnek, s az ereklyetartóba az ereklye elé egy, a konszekrált ostya tartására szolgáló lunulát helyezett el, hogy ezzel – mint az egykorú forrás mondja – a bálványimádás legkisebb gyanúját is elkerüljék.²⁰⁸ A helyi kultusz átszíneződésére az ereklyének a Mária-tisztelettel, illetve a pestisszentek tiszteletével való kapcsolatba kerülése utal.

A garamszentbenedeki ereklye mellett fennmaradt még a ludbregi, melynek tiszteletére a XVIII. század közepén találunk nyomot. A ludbregi vár ura, Batthány Lajos nádor (1751–1765) áhítatból a szent kereszt tiszteletére „nemes és elegáns” templomot emeltet a ludbregi vár nyugati oldalán. Az ereklyét itt helyeztette el és a hívek tiszteletére kitette. Az ereklye őrzési helyét személyesen felkereső és a rá vonatkozó forrásokat megörökítő barokk kori történetíró, Kerchelich Boldizsár zágrábi kanonok (1715–1778) a helyi hagyományon túl említést tesz arról is, hogy az egy idő óta tiszteletben nem részesített ereklyét a papok gondozzák. Ezen kívül tudomást szerzünk az ereklyének tulajdonított „kegyelmek” (mirákulumok) följegyzéséről, valamint a falakon függő adományokról, melyek egy részét föltehetően a barokk idők-ből eredeztethetjük.²⁰⁹

Az egykori vasvári ereklyével állhat kapcsolatban a vasvári domonkos kolostor templomában 1689-ben említett Szent Vér-oltár, melyről ez az egyetlen adatunk.²¹⁰ A templom 1774-től Mária-kegyszobra révén ismét híres búcsújáróhely, itt tehát a szent vér kultuszt Mária tisztelete váltotta fel. Hasonló a helyzet Győrben is, ahol bár 1767-ben ismét említik a középkorban még a szent vér ereklyéhez kapcsolódó úgynevezett mirákulumos adományokat,²¹¹ de az elnevezés ekkor már min-

den bizonnyal nem a szent vér ereklyére, hanem az 1697 óta jelentős tiszteletben részesített könnyező Mária-kegykép adományaira vonatkozik.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat során a szent vér tisztelete nem csupán a középkori ereklyekultusz egyik speciális megnyilvánulásának bizonyult, hanem lehetőséget adott az ereklyékhez közvetlenül nem kapcsolódó kultuszformák megragadására is. Ezek a megnyilvánulások arra engednek következtetni, hogy az új kultuszáramlat számos archaikus – eddig jórészt csupán a szentek tiszteletéhez kapcsolódó – és új, a megváltozott vallási igényeknek megfelelő vonást egyesít magában. A kultuszáramlat európai lefolyásához viszonyítva a magyarországi adatok a hasonlóságok mellett néhány különbségre is utalnak. Az ereklyetípusok és a kultusz keletkezési körülményeinek, motivációinak számbavétele azt mutatja, hogy a magyarországi kultusz némi időbeli késéssel és intenzitásbeli eltéréssel szervesen illeszkedik az európai összefüggésekbe.

Magyarországon a nyugat-európainál valamivel szerényebb keretek között mozgó kultuszáramlat a XIV. század közepétől a XVI. század első feléig tart, fénykora a XV. század második felére és a XVI. század első évtizedeire esik. A kultusz közvetítésében a klérus kultuszterjesztő tevékenysége mellett a legnagyobb szerepet a külföldi zarándoklatok és a közvetlen legendai előképekhez kapcsolódó toposzok, legendamotívumok terjedése játszották. A kultusz legfontosabb középpontjainak számító szent vér ereklyék közül négyet szerzetesek őriztek – két-két ereklye bencés, illetve domonkos kolostorban volt –, ami arra utal, hogy a hanyatló periódusában lévő bencés rend új szükségletekhez alkalmazkodni tudó regeneráló törekvése és a fénykorát élő domonkos rend új vallási ideáljai is összetalálkoztak a kultuszban. A kultusz kiterjedésének elemzése során fény derült a szent vér tisztelet társadalmi funkcióira, melyek közül az ereklyéknek jelentős vonzerővel rendelkező, önálló zarándokcélokká alakulása a legfontosabb. Emellett több példát találtunk a kultusz törökellenes vonására, az ereklyéknek különböző építkezésekkel, illetve az egész település fejlődésével való kapcsos-

latára, valamint presztízsnövelő szerepére. Helyet kaptak ezenkívül az ereklyék a térítésekben, továbbá a különböző nemű, társadalmi állapotú és nemzetiségű híveknek a kultuszban történő egyesítésében.

A XVI–XVII. század eseményei a kultuszban jelentős törést okoznak. Az ereklyék nagy része elpusztul, ahol pedig megmarad, ott a középkori zarándoklatok helyébe átalakult szerkezettel a helyi keretek között mozgó búcsújárás lép. A szent vér tisztelete a középkor végi kezdetek után a barokkban szorosan összefonódik más kultuszformákkal (Krisztus szenvedése, Mária, pestisszentek tisztelete), ami már nem a középkori kultusz szerves folytatása, s a legtöbb esetben nem több mesterséges aktualizálási kísérletnél. Az új kultuszformák térhódításával a szent vér tisztelete a XIX–XX. században háttérbe szorul, és fokozatosan elveszíti korábbi jelentőségét. Ezek a kultúrtörténeti és vallástörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó változások azonban már a vallásos élet tanulmányozásának új fejezetét jelentik.